

UNIwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Artystyczny
Instytut Sztuk Pięknych

AGNIESZKA CHĘĆ-MAŁYSZEK

NIEWYOBRAŻALNE - zestaw prac graficznych

OPIS ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

PROMOTOR
prof. dr hab. Grzegorz Mazurek

PROMOTOR POMOCNICZY
dr Sławomir Plewko

LUBLIN 2024

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE.....	4
KONCEPCJA	9
KONSTRUKCJA GRAFICZNA	11
KOMPOZYCJA, KOLOR, FORMA.....	13
NIEWYOBRAŻALNE – zestaw prac graficznych.....	18
PODSUMOWANIE.....	23
NIEWYOBRAŻALNE – album prac.....	25
BIBLIOGRAFIA.....	45

WPROWADZENIE

Ludzki umysł to składowa mózgu oraz funkcji mentalnych, które obejmują myślenie, uczucia, pamięć, percepcję, wyobraźnię, zdolności językowe, postrzeganie, planowanie czy podejmowanie decyzji. Odpowiada za zapamiętywanie, rozumienie, tworzenie, planowanie oraz nadaje kolejność wykonywanych działań. Obejmuje stany myślowe takie jak świadomość, podświadomość i nieświadomość. Asymetryczna budowa mózgu powoduje, że poszczególne jego części są odpowiedzialne za różne funkcje mentalne. Lewa półkula to logiczne myślenie, język i analiza zaś prawa to procesy twórcze, wyobraźnia i emocje. Nowoczesne techniki obrazowe pomagają w poznaniu złożoności procesów, jakie zachodzą w ludzkim umyśle i podświadomości, zaś sztuka pozwala na ich zwizualizowanie.

Koncepcja rozprawy doktorskiej zrodziła się w trakcie ważnych przemian, które miały miejsce w moim życiu prywatnym. Informacja na temat choroby córki przyczyniła się do pojawienia się nowych procesów myślowych i zwrotowi ku twórczej działalności. Wówczas, źródłem bólu i lęku okazała się diagnoza niepełnosprawności! Wytoczyła ona nową ścieżkę w poszukiwaniu nieznanych do tej pory form wypowiedzi twórczej. Szukając przyczyny choroby, przeprowadziłam analizę wykonanych córce badań obrazowych Tomografii Komputerowej i Rezonansu Magnetycznego (TK i MRI). Nurtujące mnie pytania pozostające bez odpowiedzi, strach o zdrowie a nawet życie, stał się katalizatorem do zgłębienia problematyki funkcjonowania ludzkiego umysłu. Za właściwą formę opisującą towarzyszące mi wówczas uczucia uznałam abstrakcję geometryczną, która tak silnie potrafi wywołać w człowieku określone emocje i skojarzenia.

Praca doktorska składa się z 18 prac graficznych wykonanych w technice druku cyfrowego, które ilustrują osobiste rozważania na temat tego, co kryje ludzki umysł. Zestaw ten jest zwizualizowaniem założeń artystycznych przedstawionych w koncepcji rozprawy doktorskiej. Zaprezentowane grafiki wyeksponowane zostaną w formie podświetlonych kasetonów o wymiarach 40 x 50 cm i ukazane za pomocą animacji zsynchronizowanej z podkładem dźwiękowym, warunkującym prędkość oraz częstotliwość ich odsłon.

Niewyobrażalne, to termin oznaczający coś, niemożliwego do wyobrażenia, zrozumienia lub uchwycenia myślowego.¹ Znajduje się ono poza zakresem naszych kognitywnych możliwości. Jest tak skomplikowane, że ludzki umysł nie jest w stanie przedstawić tego percepcyjnie. W zależności od kontekstu oraz indywidualnych doświadczeń może odnosić się do różnych zjawisk.

Nieskończoność to pojęcie, które przekracza ludzkie możliwości pełnego zrozumienia.

Nicość, brak jakiegokolwiek formy istnienia lub elementu.

Ciemność, brak jakiegokolwiek formy światła lub widzialności.

Nieliczbowość, coś, czego nie można zmierzyć liczbowo lub ilościowo.

Wieczność, brak początku lub końca w czasie, co przekracza ludzką zdolność pojęciową.

Niewyobrażalne manifestuje się w wielu aspektach życia ludzkiego, zarówno w codziennych sytuacjach, jak i w bardziej abstrakcyjnych kontekstach.

Niewyobrażalny jest fenomen ludzkiego umysłu, tego, co w sobie kryje.

Niewyobrażalny jest ludzki organizm i cały system jego działania.

Niewyobrażalna jest ilość informacji, jaką dziennie przetwarza ludzki umysł.

Niewyobrażalny jest ludzki mózg jego plastyczność, zdolność akomodacji i gromadzenia informacji.

Niewyobrażalna jest siła, determinacja i chęć życia w obliczu choroby i śmierci.

Niewyobrażalna jest bezwarunkowa miłość matki do swojego dziecka, akceptacja i wola walki w obliczu zagrożenia.

Niewyobrażalne jest cierpienie po stracie.

Niewyobrażalne jest to, na jak wiele rzeczy i zdarzeń człowiek nie ma wpływu.

Niewyobrażalne jest trudne do wyobrażenia, ale możliwe do zwizualizowania.

¹ Słownik Języka Polskiego, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/niewyobrazalny;5459968.html>.

Przyczyną wszystkiego jest umysł, a każde działanie fenomenem umysłu.
Mary Baker Eddy

Wszystko, co osiąga człowiek, jest bezpośrednim rezultatem jego umysłu.
James Allen

Nowoczesne metody neuroobrazowania (MRI, EEG, MEG, PET, MRS itp.) pozwalają poznać szczegółową mapę ludzkiego umysłu, którego centrum stanowi mózg. Wraz z sercem, należą do najbardziej skomplikowanych i złożonych narządów w ciele człowieka, warunkujących wszystkie procesy życiowe organizmu. Mózg, to centrum układu nerwowego złożonego z miliardów komórek nerwowych, przesyłających wrażenia zmysłowe. Podczas przepływu informacji dochodzi do skomplikowanych procesów, porównań, zapisu informacji i wysyłania sygnałów do poszczególnych części ciała. To skomplikowana i wyjątkowa *maszyna*, która zmienia się pod wpływem nabytych doświadczeń. Fenomenem ludzkiego umysłu jest fakt, że sprawuje on kontrolę nad wszystkimi narządami i procesami fizjologicznymi w ciele człowieka. Odpowiada za myślenie, poznawanie, tworzenie i analizowanie informacji oraz rozumienia świata zewnętrznego. Jego elastyczność pozwala na szybkie podejmowanie decyzji, wykonywanie wielu zadań, uczenie się i adaptacji do zmieniających się warunków.

W przeszłości wielu wybitnych myślicieli nie zdawało sobie sprawy z tego, że to właśnie mózg odgrywa tak istotną rolę w wytwarzaniu stanów umysłowych. Arystoteles twierdził, że główną jego funkcją jest ochładzanie krwi a jego przeciwwagą jest serce². Wyjątkowy pogląd, wówczas, sformułował Hipokrates, który dzięki przebadaniu uszkodzeń w mózgu ustalił, że odczuwanie wszelkich przyjemności, radości jak również bólu czy cierpienia pochodzi z jego wnętrza³. Kartezjusz utrzymywał, że to deterministyczna maszyna, która w tajemniczy sposób kontaktuje się z niematerialnym umysłem za pomocą szyszynki. Jego *novum* okazała się teza, iż człowiek składa się z niematerialnej duszy i ciała. Funkcjonowanie ciała przedstawiał, jako maszynę, która działa według zasad mechaniki

² J. Bremer, *Osoba, fikcja czy rzeczywistość. Tożsamość i jedność. Ja w świetle badań neurologicznych*, Kraków 2008, s. 133 - 135.

³ R.R. Llinas, Por., *Ja z wiru. Od neuronów do selfu*, Kraków 2008. Oryg. I of the Vortex: From Neurons to Self. The MIT Press 2001, s. 61, 150, 187.

i hydrauliki kierowanych przez mózg.⁴ W filozofii Arystotelesa miejscem, w którym dusza łączy się z ciałem, jest leżący w centrum mózgu, w którym rodzi się duch zwierzęcy (*spiritus animalis*)⁵. Z biegiem lat systematycznie zaczęto go badać za pomocą metod i pojęć pochodzących z fizyki, niezależnych od metod psychologicznych. Zaprzeszono odwoływania się do praw mechaniki i hydrauliki, płynów nerwowych, a zaczęto wprowadzać prawa elektryczności mówiące o fluidach⁶. Leonardo da Vinci, jako pierwszy dokonał anatomicznych rysunków mózgu, co przyczyniło się do lepszego zrozumienia jego struktury. Rozwój nauki i technologii, który nastąpił w XIX wieku doprowadził, do powstania nowoczesnych narzędzi obrazowych (MRI, TK, EEG, PET) pozwalających dokładnie zbadać i zrozumieć jego funkcje.

Zmiany, jakie dokonały się na przestrzeni ostatnich lat, spowodowały, iż wielu naukowców uważa, że choć mózg jest fenomenalnie skonstruowanym przez naturę narządem o niezwykłych zdolnościach adaptacyjnych, to wskutek gwałtownych zmian cywilizacyjnych przestaje on w pełni dobrze funkcjonować. Olbrzymia ilość informacji docierających do człowieka wymusza podział uwagi, zmniejsza zdolność koncentracji oraz uniemożliwia głębsze myślenie⁷. Nigdy wcześniej w historii ludzkości nie musiał on przetwarzać takiej ilości informacji jak dziś.⁸

Przez cały XIX i XX wiek funkcjonowało przekonanie o związku ludzkiego umysłu ze sztuką. Wówczas istniała już teoria mówiąca o jego znaczeniu w procesie doświadczenia i interpretacji sztuki. Uważano, że tylko on jest zdolny do percepcji tak złożonych zjawisk, jak piękno, które angażuje wszystkie obszary mózgu odpowiedzialne za pamięć, rozumienie, uwagę, emocje i odczuwanie przyjemności. To właśnie tu powstają doznania zmysłowe, które nie powodują utraty przeżyć estetycznych w momencie uszkodzenia. To centrum wszelkich bodźców dochodzących z zewnątrz odczuwanych za pomocą zmysłów. To ognisko, każdego zjawiska, które odczuwa człowiek. Stanowi centrum,

⁴ A. Głab, Kartezjańska koncepcja zjednoczenia umysłu i ciała – na podstawie interpretacji Margaret D. Wilson, *Roczniki Filozoficzne*, 2010, 58.1: s. 27–50.

⁵ G.J. Lokhorst, *Descartes and the Pineal Gland*, w: Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2005 s. 1–26 [s. 6n.].

⁶ S. Raps, *Gibt es das Leib-Seele-Problem wirklich?* Marburg 1999, s. 177.

⁷ R. Bohn, J.E., Short, *How Much Information?: Report on American Consumers Global Information Industry Center*, University of California, San Diego 2009, s. 21–23.

⁸ E. Hallowell, J. Ratey, *Delivered from Distraction: Getting the Most Out of Life with Attention Deficit Disorder*, Ballantine Books, 2005.

odpowiada za percepcję, emocje i pamięć, które są kluczowe w doświadczaniu sztuki. Nie reprezentuje świata widzianego, ale unaocznia jego cechy wewnętrzne.⁹

Związek między umysłem a sztuką był obiektem fascynacji i badań na przestrzeni dziejów, a postępy w dziedzinie neurologii i psychologii dostarczają nowego spojrzenia na tę złożoną relację. Mózg pełni kluczową rolę w doświadczaniu, interpretacji i tworzeniu sztuki, a zmiany w myśleniu na ten temat ewoluowały wraz z postępem wiedzy i technologii.

⁹ W. Duch, Neuroestetyka i ewolucyjne podstawy przeżyć estetycznych, [w:] P. Baranowski (red.), *Współczesna neuroestetyka*. Poli-Graf-Jak, Poznań, 2007. s. 47-52. [file:///C:/Users/Uzytkownik/Downloads/07-Neuroestetyka%20(1).pdf].

KONCEPCJA

*Dzieło sztuki jest zawsze dzieckiem swego czasu, często kolebką naszych uczuć, gdzie kolejny etap rozwoju rodzi własną sztukę, która już nigdy się nie powtórzy*¹⁰. Cykl *Niewyobrażalne* stanowi kontynuację mojej wcześniejszej działalności twórczej w którym, fotografia stanowi istotny element wizualnej ekspresji. Kwestia ludzkiego wnętrza intuicyjnie, od samego początku, pojawia się w moich pracach i wciąż ewoluuje, zmuszając mnie do rozwijania środków i metod, którymi operuję. Zastosowane zabiegi wynikają z długotrwałego procesu poszukiwań i doboru odpowiednich narzędzi do przedstawienia tego, co nieznanne i *Niewyobrażalne*.

Pierwszą świadomą analizę wewnętrznej natury człowieka przeprowadziłam, tworząc cykle prac graficznych z wykorzystaniem fotografii cyfrowej *Puls Miasta* i *Lalki*. Na dalszym etapie twórczości przy użyciu czarno – białej fotografii z rezonansu magnetycznego stworzyłam kolorowe, bogate w formę i treść obrazy. Cykl *Na krawędzi* i *Puls Miasta – otulenie*, oscylują pomiędzy malarstwem a grafiką. Wychodząc w nich od szkicu syntetycznego operującego linią, która buduje obraz postaci, stopniowo przeszłam do czystej plamy barwnej. W swoich poszukiwaniach twórczych próbuję odnaleźć równowagę pomiędzy możliwościami i ograniczeniami, jakie niesie ze sobą ludzki umysł a potrzebą ich urealnienia w formie graficznej. Projekt *Niewyobrażalne* jest wizualną opowieścią o spotkaniu człowieka z samym sobą w kontekście osobistych doświadczeń i własnego odczuwania sztuki. W niniejszej pracy w sposób świadomy odchodzę od formy figuratywnej na rzecz abstrakcji geometrycznej. Stopniowo eliminuję elementy zaczerpnięte z natury i zastępuje je formami niefiguratywnymi. Dokonuję dekonstrukcji i odrealnienia obrazu, ograniczam barwy. Ważnym zagadnieniem plastycznym podjętym w niniejszej pracy jest sama wartość tworzenia. To osobista analiza procesów zachodzących w człowieku, ich przebiegu oraz związków mających nienamacalny charakter. Zestawienie ze sobą dwóch kolorów przyczyniło się do powstania kompozycji modelującej przestrzeń, gdzie wyraźny kontrast buduje napięcie wewnętrzne, które towarzyszy odbiorcy prac. Kolor czarny symbolizuje wnętrze. W ten sposób starałam się ukazać kruchość i niepewność ludzkiego istnienia. To, co *Niewyobrażalne* i nieznanne, co wewnętrznie ukryte, przedstawione

¹⁰ W. Kandyński, *O duchowości.....*, s. 23.

zostało za pomocą prostych geometrycznych form, oscylując na granicy dwóch światów – duchowego i fizycznego. Powstały wówczas obrazy *emocjonalne*, gdzie przedmiot został zdyskredytowany, w których wpływ poszczególnych płaszczyzny wywołuje silną reakcję w ich odbiorze. Zabiegi te mają za zadanie pobudzić w człowieku umiejętności widzenia duchowych treści w rzeczach abstrakcyjnych, wzbogacając życie wewnętrzne¹¹.

Trudne sytuacje i zdarzenia, które towarzyszą człowiekowi: choroba, cierpienie, niepełnosprawność czy śmierć wyrwają go brutalnie z dotychczasowej rzeczywistości. Zostawiają ślad i ciężko gojącą się ranę w jego psychice. Wszystko to, co dzieje się wówczas w ciele pochodzi z wewnątrz i ma swoje źródło w jego osobowości. Powstaje pragnienie powrotu do tego, co znane i bezpieczne, co zapewnia wewnętrzny spokój. Puste dotąd znaki stają się symbolami, gdzie oko i ucho, milczenie, zamienia w mowę¹².

Punkt jest podstawowym elementem zetknięcia się płaszczyzny z powierzchnią obrazu, gdzie jego wielkość i kształt ulega zmianie. Materializując się, może przybierać najrozmaitsze kształty i formy, które cechuje niejednoznaczność, niestabilność, ruchliwość i nienaturalność. Powierzchnie zderzają się ze sobą i krzyżują, stanowią przykład siły i głębi wyrazu form abstrakcyjnych. Punkt, na płaszczyźnie obrazu stanowi najzwięźlejszą formę. Jego napięcie jest zawsze koncentryczne, dlatego też w sensie zewnętrznym i wewnętrznym stanowi praelement malarstwa, a w szczególności grafiki¹³. Każda forma malarska, graficzna czy rysunkowa jest częścią rozpatrywaną, jako wewnętrzne napięcie. Grafika to szczególny rodzaj malarstwa, gdzie punkt przejawia swoją autonomiczność, a materialne narzędzia nadają mu bogactwa i różnorodności kształtów, tworząc bogate w treść formy wyrazu¹⁴. Istotą jest tu zdolność widzenia ukrytych treści, dotarcia do środka przedmiotu, gdzie pod zewnętrzną powłoką bije jego wewnętrzne tętno. Siła płaszczyzny tworzy nowe układy podlegające własnym prawom, gdzie linia staje się powierzchnią, na którą działa siła napięcia poszczególnych elementów obrazu.

¹¹ Ibidem, s. 7-8.

¹² W. Kandyński, *Punkt, linia a płaszczyzna, Przyczynek do elementów malarskich*. Przełożył Stanisław Fijałkowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 21-22.

¹³ Ibidem, s. 31.

¹⁴ Ibidem, s. 45.

KONSTRUKCJA GRAFICZNA

Abstrakcjonizm to ruch artystyczny, który przekształca formy naturalne w nierozpoznawalne znaki, wyraża emocje za pomocą koloru, linii i plamy. Obecny był w sztuce już od czasów prehistorycznych, lecz dopiero w XX wieku w sposób szczególny zwrócono na niego uwagę. Punktem wyjścia stanowiły tu formy zaczerpnięte z natury, które sprowadzano do bliżej nieokreślonych znaków. Sztuka ta często nazywana *bezprzedmiotową* czy *konkretną* przedstawiana była pod wieloma postaciami i w różnej formie. Wassily Kandinsky, uznawany za prekursora abstrakcjonizmu uważał, iż pochodzi ona prosto z ludzkiego wnętrza, a najważniejsze jest w niej ukazanie tego, co się czuje.¹⁵ Piet Mondrian, opierając się na naturze drzewa, będącego głównym motywem jego prac, stopniowo je upraszczał, aż do uzyskania formy geometrycznego schematu. Na następnym etapie doszedł do kompozycji opartych wyłącznie na krzyżujących się pionowych i poziomych liniach, gdzie przestrzeń między nimi wypełniał płaską plamą barwną.

Podobnie działania miały miejsce podczas pracy nad cyklem *Niewyobrażalne*. Tu przez redukcję koloru i uproszczenie formy zaczerpniętej z natury, stopniowo doszłam do czysto geomagnetycznej abstrakcji za pomocą, której starałam się ukazać różne stany ludzkiego umysłu. Wszystko to sprawiło, że obrazy stały się bardziej uniwersalne i abstrakcyjne, co pozwala odbiorcy na swobodniejsze ich odczytanie i interpretację. Zastosowanie zróżnicowanych pól powierzchni wypełniających przestrzeń obrazu, odzwierciedla różne stany emocjonalne, takie jak radość, smutek, spokój czy niepokój. Kolor odegrał tu kluczową rolę w wywołaniu tych przeżyć. Poprzez dobór odpowiedniej barwy starałam się podkreślić intensywność emocji, które towarzyszyły mi podczas tworzenia. Chciałam, aby moje prace przemawiały do odbiorcy poprzez subtelne i intensywne doświadczenia wizualne. Aby patrzący na moje dzieła, mogli sami wnieść swoje odczucia i doznania, interpretując je we własny sposób, angażując się emocjonalnie.

Kazimierz Malewicz, formę uważał za sedno swojej pracy twórczej, zaś barwie nadawał rangę czystego odczuwania. Podobnie jak prędkość informacji docierających do mózgu taki i tworzenie abstrakcji jest dynamiczne, zawiera najwyższy ładunek

¹⁵ W. Kandyński, *O duchowości w sztuce*, tłumaczenia, S. Fijałkowski, Państwowa Galeria Sztuki w Łodzi, 1996, s. 7-8.

energetyczny, nacechowany ekspresją i emocjami. Siła zawarta w kolorze, poszukiwanie wartości kompozycji to elementy, które miały istotne znaczenie w mojej pracy twórczej. Stanowiły one zasadniczy środek wykorzystywany w celu dotarcia do odbiorcy.

W cyklu *Niewyobrażalne*, dążę do krystalizacji bezprzedmiotowej, która zaczyna się w momencie, w którym traci znaczenie świat przedmiotowy. To działanie twórcze wynikającą z przesłanek obiektywno-rozumowych i subiektywno-emocjonalnych, w których różne stany ludzkiego umysłu przedstawione zostały za pomocą symbolu.

Na przełomie XIX i XX wieku, symboliści zakładali, że świata prawdziwego nie da się opisać za pomocą zwykłego języka, lecz można to uczcić jedynie za pomocą języka sztuki. *Obraz jest myślą piękną, wcieloną pod zmysł oka, zaś myśl jest duszą, wykonaną ciałem obrazu*¹⁶. W swoich pracach graficznych zagłębiał się w struktury ludzkiego umysłu, poprzez izolowanie pojedynczych modułów i odseparowywanie obiektów od tła. Uprościłam formę, zredukowałam kolor i ułożyłam segment po segmencie. Wzmocniłam siłę obrazów przez kontrast, linię i kolor, unikając przypadkowych form. Zastosowanie asymetrii i wprowadzenie czerwonego koloru, doprowadza do silnego pobudzenia, wzmacnia synchronizację pomiędzy procesami zachodzącymi w obu półkulach mózgu.

Prace graficzne przedstawiają symbole, które nawiązują do różnych aspektów umysłu, takich jak pamięć, emocje czy myśli. Kolor i kontrast, oddają różne jego stany, gdzie jasne i żywe odcienie ukazują radość i energię, podczas gdy ciemne i przytłumione smutek i melancholię. Często struktury ludzkiego wnętrza są niematerialne i trudne do przedstawienia w konkretny sposób, dlatego w pracy zastosowano formy abstrakcyjne. Podział na sekcje i warstwy odzwierciedla różne części umysłu oraz ich wzajemne powiązania. Cykl *Niewyobrażalne* to przede wszystkim sugestywny kolor, bez którego obraz nie istnieje.

¹⁶ L. B. Alberti, *O malarstwie*, tłum. Lidia Winniczuk, Wrocław 1963.

KOMPOZYCJA, KOLOR, FORMA

Kompozycja poszczególnych prac bazuje wyłącznie na pionowych i poziomych liniach oraz prostych kolorach. Wyeksponowanie ich za pomocą kasetonów oraz wyświetlanie przy udziale animacji powoduje, iż geometryczne formy wprowadzone zostają w ruch. Powstaje wówczas dynamiczny układ, przyciągający wzrok widza do wnętrza obrazów. Element kluczowy charakterystyczny dla wszystkich prac to minimalizm i prostota formy. W tym geometrycznym świecie panuje symetria, rytm, subtelność, czystość kształtów i kolorów. Rozmieszczenie tych form jest bardzo ostrożne, a każda z nich odgrywa ważną rolę w obrazie. Układ poszczególnych prac zestawiono ze sobą w taki sposób, aby tworzyły one harmonijną całość jednocześnie nadając dziełu dynamikę i energię. Kolor zastosowany w kompozycji podkreśla geometrię i formę, wywołując jednocześnie określone emocje u widza.

Prezentowany cykl prac powstał na bazie analizy obrazów fotograficznych. Podałam analizie poszczególne zjawiska zachodzące na płaszczyźnie obrazu. Przez uproszczenie formy oraz redukcję koloru, stworzyłam dwuwymiarowe kompozycje graficzne, podświetlone ciepłym światłem. Aby ukazać to, co *Niewyobrażalne*, stopniowo spłaszczalam i usuwałam warstwa po warstwie, wydobywając geometryczne formy. Moje wcześniejsze działania twórcze odtwarzały rzeczywistość, lecz z czasem formy figuratywne stały się coraz mniej czytelne. Intuicyjnie zagłębiałam się w świat niematerialny.

Pracując nad doktoratem, poszukiwałam własnej, oryginalnej formy wypowiedzi oraz nieoczywistego zaprezentowania tematu. Inspiracją stała się dla mnie twórczość Wasilija Kandinsky'ego, który operował głównie kolorem, plamą, linią i kształtem. Stworzyłam własne geometryczne obrazy, w których podobnie jak artysta, odeszłam od tego, co w sztuce znane i bezpieczne na rzecz głębszych duchowych treści.

Kolor stanowi ważny element mojej pracy twórczej. Jest nośnikiem istotnych treści odbieranych przez ludzki wzrok. Powstałe grafiki wywołują nieustanne napięcie, gdzie z pierwotnego zamysłu wyłania się nowa forma, będąca pewnego rodzaju tajemniczą metaforą. Obrazy stanowią wypadkową wewnętrznych procesów emocjonalnych, do których zwizualizowania posłużyły mi geometryczne elementy. Była to próba uwolnienia emocji za pomocą sztuki. W procesie twórczym grafiki przekształcone zostały w szkielet konstrukcyjny, który staje się elementem wewnętrznej, wizualnej gry, poddanej

animacji. Inspirację stanowiły elementy wywołujące wrażenia wzrokowe oraz określone stany emocjonalne, wolne od ograniczeń. W ten sposób próbowałam wzbudzić te jeszcze nieznanne uczucia, których dziś nie można jeszcze sformułować. Każdy z prezentowanych obrazów w tajemniczy sposób ukazuje emocje towarzyszące człowiekowi w trudnych momentach. Siłą napędową życia duchowego jest sztuka, która przybiera różne formy i kształty, zachowując przy tym stale ten sam cel¹⁷. Ukazuje to, co wewnątrz istotne na rzecz tego, co zewnątrz przypadkowe. Odtwarzam to, czym atmosfera jest nasycona, która nie musi wiele mówić, by być zauważona.

Użyte w pracach kolory są wrażeniem czysto fizycznym, gdyż wzrok widza skupia się na sile ich oddziaływania. Przenika do wewnątrz i budzi głębsze uczucia w miarę poznawania właściwości danego koloru. Dostrzega ich wartości i siłę. Barwa czerwona przyciąga i rozgrzewa niczym ogień, działa ożywczo i pobudzająco na serce oraz układ nerwowy, potrafi drażnić, wywoływać ból i strach.

W pracy twórczej wszystko jest kwestią wyczucia i wrażliwości, które pozwalają dotrzeć do prawdy na temat artysty. Ogólna konstrukcja prezentowanego cyklu powstała na przesłankach czysto teoretycznych, które stały się fundamentem inspiracji twórczej. Zastosowana w obrazach harmonia nie jest wynikiem obliczeń i nie można znaleźć do niej racjonalnego wytłumaczenia. Pojedyncza plama barwna oddziałuje na widza, staje się bardziej lub mniej materialna. Kolor czerwony przesuwają się w kierunku patrzącego. Czarny zostaje w tle, utożsamiany jest z czymś stałym i tajemniczym. Kojarzony z siłą i powagą. To symbol cierpienia, buntu, smutku, żałoby i śmierci. Jest bezdźwięczny, oddziałuje mocno i wyraźnie. Barwa czerwona jest niesłychanie żywa i niespokojna. Posiada wysoką energię i moc. W głębokich tonach staje się bardziej intensywna i uwewnętrzniona. Łatwo daje się formować, zachowując swój podstawowy ton. Posiada energię, która wywołuje napięcie, radość, triumf oraz ból. Obydwa kolory zestawione obok siebie tworzą równowagę i wzajemnie się dopełniają. Siła ich budzi w odbiorcy różne stany emocjonalne i duchowe, gdyż barwy są delikatniejsze i bardziej subtelne niż wypowiedane słowa¹⁸. Powtarzalność pewnych elementów w obrazach powoduje silniejsze doznania, zagęszcza duchową atmosferę. Utrata równowagi, ból, strach, niepewność, bezcelowe dążenia, tęsknota, te wszystkie związane ze sobą sprzeczności targające człowiekiem, to na nich

¹⁷ W. Kandinsky...O duchowości..., s. 28.

¹⁸ Ibidem, s.98.

opiera się całość kompozycji. To zestawienie ze sobą obrazów, tworzących jedną całość wywołujących wewnętrzne napięcia.

Forma prezentowanych prac na wystawie stanowi prosty i harmonijny układ, złożony z geometrycznych elementów. Sposób ekspozycji grafik, za pomocą podświetlanych kasetonów, tworzy multimedialną instalację graficzną opartą na uporządkowanych elementach składowych. Kolor, stanowi tu potężny środek wyrazu, który służy wzmacnianiu emocji, jest najprostszą formę rytmizacji obrazu. Świat można traktować, jako zamkniętą w sobie kompozycję, składającą się z nieskończonej liczby niezależnych elementów, zbudowanych z punktów zmierzających do swej pierwotnej, geometrycznej formy¹⁹. Prezentowane prace zatraciły cechy figuracji, uległy dematerializacji i defragmentacji. Intensywne kolory nadały im swoistą głębię wyrazu. Odnajdujemy tu odniesienie do rzeczywistości, to reakcja na to, co wewnątrznie niezrozumiałe, *Niewyobrażalne* oraz trudne dla człowieka.

Sztuka, często zmierza w tym samym kierunku, co muzyka, inspiruje, wyraża wewnętrzną impresję. Charakterystyczna jest tu dbałość o treści wewnętrzne, znamienne dla twórczości Paul Cézanne czy Henriego Matisse, podporządkowane matematycznym regułom²⁰. Pablo Picasso, pragnąc wyrazić swoją naturę, stopniowo i logicznie niszczył materialności w obrazach przez swoiste pokawałkowanie poszczególnych przedmiotów. Powstałe wówczas kubistyczne formy, przeszły w coraz bardziej abstrakcyjne. Henri Matisse – kolor, Pablo Picasso – forma to dwa drogowskazy w moich poszukiwaniach twórczych, prowadzące do jednego celu, ukazania tego, co wewnątrz ukryte.

W pracy nad doktoratem starałam się ukazać to, co dla mnie jest *Niewyobrażalne* w ludzkim umyśle. Poszczególne prace tworzyłam od wprowadzenia form podstawowych – kwadratu, prostokąta i rozmieszczenia ich w odpowiedniej konfiguracji. Przeprowadziłam tu analizę wpływu efektów wizualnych oraz poszczególnych elementów kompozycji na proces postrzegania i osadzenia obrazu. W prezentowanej pracy zrezygnowałam z tradycyjnej perspektywy, cienia czy naturalnego modelunku. W sposób świadomy uprościłam formę i ograniczyłam barwę w celu uzyskania maksymalnej ekspresji obrazów.

Kolor i światło stanowiły tu podstawowy element sugestii, gdzie ogólnie przyjęte założenia kompozycyjne rządzą się własnymi prawami i logiką. Defragmentacja obrazu

¹⁹ W. Kandyński, *Punkt, linia...*, s. 36-37.

²⁰ Ibidem, s. 50.

natury, doprowadziła do zmniejszenia roli, jaką w obrazie odgrywa temat, a następnie przedmiot. Kolor, jest czymś pomiędzy wrażeniem wzrokowym a słuchowym. Dość wyraźnie rysuje się tu podział na dwa zasadnicze nurty. Pierwszy, uformowany w drodze uproszczenia i redukcji, gdzie powstałe wówczas kształty całkowicie wyabstrahowane, nie mają związku z rzeczywistością. Drugi w samym założeniu nie zawiera w sobie żadnych inspiracji zaczerpniętych z zewnątrz, posługując się formami całkowicie od natury niezależnymi.

Przelotne stany natury ilustrowali w swoich pracach impresjoniści: Claude Monet, Camille Pissarro czy Alfred Sisley u nich przedmioty zatracają swoją materialność, kontury zacierają się, niknie modelunek. Impresjoniści uwolnili malarstwo od naturalistycznego odtwarzania rzeczywistości, stosując wówczas wyłącznie czyste barwy – widma. Temat i przedmiot traktowali, jako pretekst do malarskich eksperymentów, a obraz, jako samodzielne studium kolorystyczne. Malarstwo, podobnie jak grafika, operuje środkami, które pozwalają na uchwycenie pewnego momentu zaczerpniętego z natury, zaś cała głębsza treść związana z obrazem wyrażona jest w podpisie. Choć patrzymy oczami, to widzimy – rozumem, który zupełnie automatycznie uruchamia pokłady emocjonalne, by dotrzeć do naszej podświadomości²¹.

Prezentowanie grafiki nawiązują do szeroko pojętej abstrakcji po-malarskiej – *harde edge* czy *minimal art*, w których dążono do maksymalnego uproszczenia i ukazania trwałych wartości. Kolor i kształt stanowią tu najwyższą wartość. Określają emocje, są nośnikami pewnych ucieleśnionych treści. Prezentowane prace są dla mnie odzwierciedleniem tego, co nieznanne, są pozostałością pewnych procesów psychicznych, testem wrażliwości. Powstałe formy wizualne często trudno nazwać i scharakteryzować. Praca nad nimi wymagała wytrwałości w dążeniu do ukazania własnych prawd - idei. Tworzone obrazy *mówią same za siebie*, rozpatrywane są, jako odwrót od tego, co oczywiste i realistyczne. Podążam tu w stronę defragmentacji obrazu powstałego na bazie własnych doświadczeń lęku, strachu, bólu i nadziei.

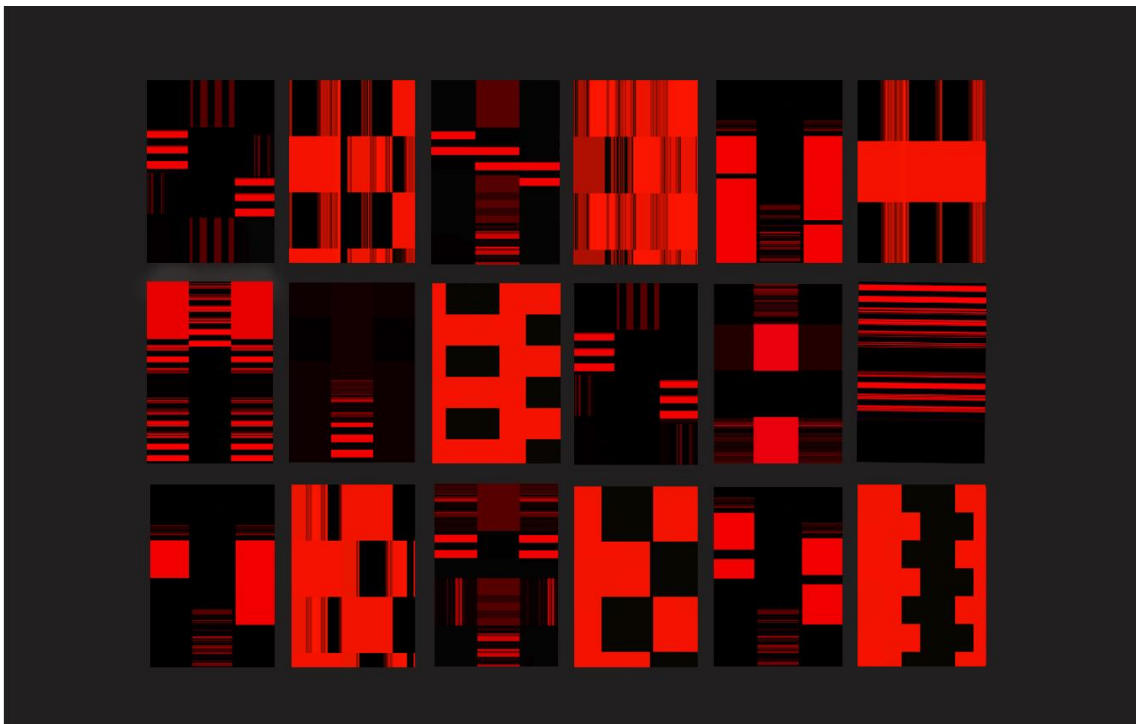
Cykl *Niewyobrażalne* składa się z 18 pojedynczych grafik, ułożonych w jedną całość, wyeksponowanych za pomocą kasetonów w formacie 45 x 50 cm, które wyświetlane są w rytm dźwięków muzyki za pomocą animacji, ukazując zmienny efekt wizualny. Celem

²¹ S. Witkiewicz, *Wybór pism estetycznych*, wyb. i oprac. Józef Tarnowski, University, Kraków, 2009.

owego działania jest ukazanie ukrytego kodu funkcjonowania ludzkiego umysłu. Odbiór następuje, jako całość lub jako pojedynczy element. Zakodowana informacja zawarta w obrazach, aktywizuje umysł widza. Prezentowane prace działają bezpośrednio na siatkówkę oka, doprowadzając do jej drgania, nadając im głębsze znaczenie.

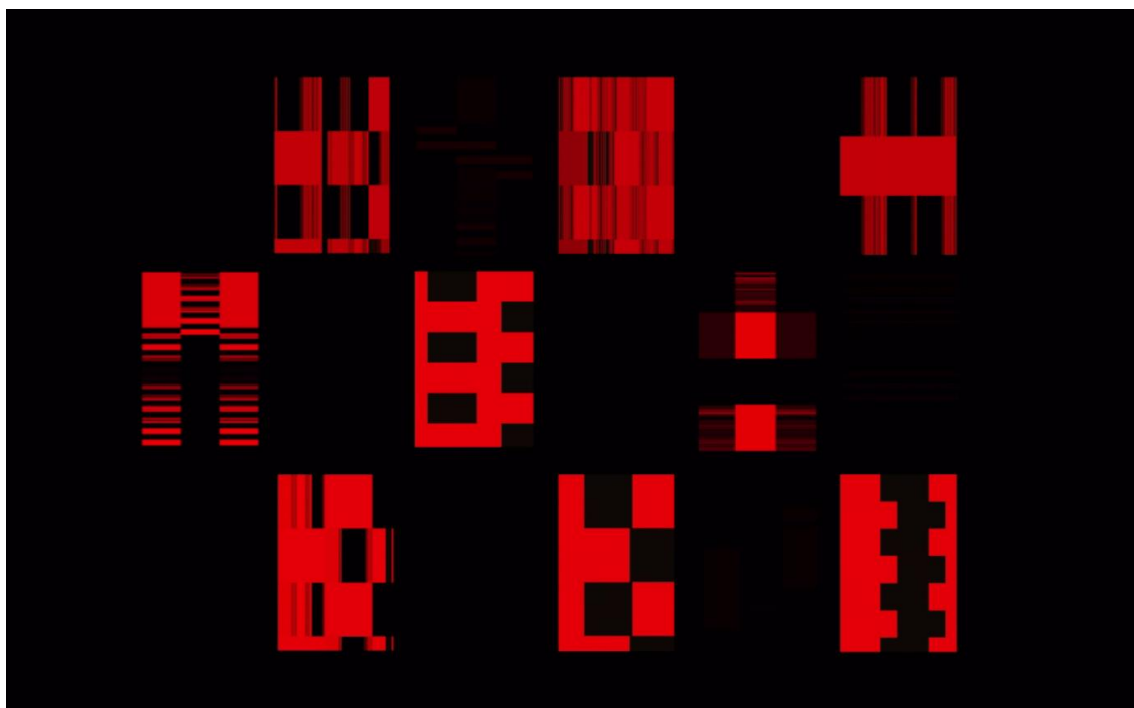
NIEWOBRAŻALNE – zestaw prac graficznych

Cykl *Niewyobrażalne* opiera się na kształcie i kolorze, w którym za pomocą prostych form graficznych ukryte zostały poszczególne emocje, jak: strach, ból, niepewność, gniew, nadzieja czy miłość. Dzisiejsze tempo życia sprawia, że coraz bardziej widoczne są problemy związane ze zdrowiem psychicznym i fizycznym człowieka. Społeczeństwo, żyje pod większą presją wyidealizowanego świata, w którym źródło problemów jest wyraźnie zróżnicowane. Prezentowany zestaw prac graficznych ukazuje aktualne problemy emocjonalne, z jakimi boryka się współczesny człowiek. Prosta konstrukcja obrazów podkreśla wrażliwość i delikatność ludzkich uczuć. Kompozycja jest wizualnie stabilna, co tworzy poczucie równowagi. Wprowadzony ruch obrazów, podświetlanie i wygaszanie odzwierciedla chaos, jakiego doświadcza człowiek w trudnych sytuacjach życiowych. Układ w poszczególnych pracach jest różny, tak jak różna jest reakcja człowieka. Towarzyszące mu wówczas emocje są zmienne, zaskakujące i nieprzewidywalne jak wyświetlana animacja w poszczególnych grafikach. Układ prac oraz efekt wizualny dobrany został w taki sposób, by zaskoczyć widza i pobudzić jego wyobraźnię.

Cykl prac *Niewyobrażalne*

Podstawowym wzorcem tworzenia w niniejszej pracy był analiza z rezonansu oraz EEG głowy. Fotograficzne zapisy z badań przekształcałam w proste formy, w różnych układach. Zaproponowana struktura obrazów stwarzała poczucie siły, podkreśla jednocześnie temat pracy oparty na prawdziwej historii, chorobie i związanych z nią emocji. To wizualna mapa mózgu, na którą składają się proste i geometryczne kształty o różnym natężeniu i rozmiarze. Dzięki odpowiedniej kolejności wyświetlania grafik uzyskany zostaje interesujący – z punktu widzenia odbiorcy, efekt wizualny, ilustrujący chaos informacyjny i emocjonalny. Migotanie powoduje, że obrazy sprawiają wrażenie pulsowania, przez co stają się nieprzewidywalne. Nie sposób jest w nich określić centrum. Każdy element jest jednakowo ważny i silny emocjonalnie. Kolejność oraz prędkość wyświetlenia grafik jest różna, a każdy wzór na obrazie jest inny i niepowtarzalny, podobnie jak ludzkie emocje. Ta różnorodność zmusza widza do ciągłego śledzenia pojawiających się i znikających obrazów, angażując go i wzbogacając jego wrażenia wizualne.

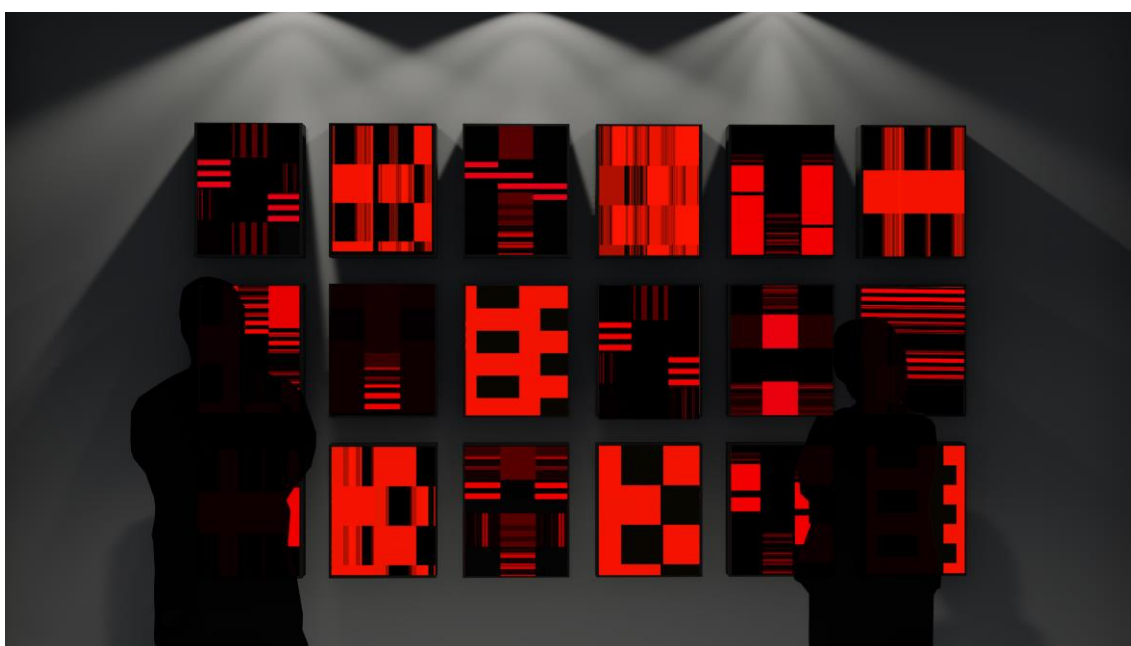

Wybrane prace z Cyklu *Niewyobrażalne*, podczas wyświetlania animacji

Zestawienie ze sobą koloru czarnego i czerwonego nadaje czysty i silny efekt, który uwydatnia poszczególne formy. Uwagę widza w pierwszej kolejności przyciąga wyjątkowe wrażenie wizualne zsynchronizowane z podkładem muzycznym. Dopiero później następuje odkrywanie poszczególnych elementów obrazów. Zastosowany pewien rytm jest zderzeniem różnych kształtów. Układ prac dostarcza odbiorcy bodziec wizualny, który odzwierciedla rosnącą intensywność towarzyszących człowiekowi emocji. Każda aranżacja – grafika posiada swój jedyny i niepowtarzalny wzór, który z uwagi na ukryty przekaz, zmusza do aktywnego pogłębienia własnej obserwacji, poruszając wyobraźnię. Przestrzeń, na której umieszczone są prace, ukazują ludzki umysł, który kryje w sobie wiele nieodkrytych zakamarków. Wzmacnia jego graficzny charakter, inspiruje widza, pozwala zagłębić się w proces odkrywania przestrzeni, poszerzając element poznawczy oraz perspektywę komunikacji z dziełem.

Poszczególne obrazy, które wprowadzone zostały w ruch, powodują, iż wzrok widza porusza się za nimi w rytm melodii, przez co odbiorca nieustannie na nowo je odkrywa. Zastosowany dynamizm przekazuje więcej ukrytych treści i zawartych w nich informacji, przez co staje się bardziej żywy i atrakcyjny. Atrybuty czasu, którymi operuje, nabierają charakteru ruchu, który dociera do świadomości widza. Przełamuję tu tradycyjny, statyczny obraz grafiki, wprowadzam je w ruch za pomocą animacji, pozwalając odkryć zakodowane informacje zawarte w obrazach. Podczas odtwarzania animacji poszczególne prace zmieniają się, wraz z muzyką tak jak, zmienne są ludzkie emocje. Ukazana została tu ich różnorodność, sposób ich spostrzegania i radzenia sobie z nimi. To psychologiczne przejście od strachu czy bólu do świadomości i wewnętrznego spokoju. Pojawiają się zniemacka i zaskakują. Często są obce i nieznanne.

Zastosowany układ i dynamizm w grafikach wniósł nową, kreatywną technikę ich prezentacji. Wprowadzenie statycznej grafiki w ruch było możliwe dzięki wyeksponowaniu prac za pomocą podświetlanych kasetonów, połączonych ze sobą szeregowo i animowanych w programie komputerowym. Lico kasetonów podświetlono za pomocą modułów LED, zaś grafiki wydrukowano bezpośrednio na płytach ze szkła akrylowego.

Wizualizacja ilustrująca ekspozycję prac z Cyklu *Niewyobrażalne*

Wprawienie grafik w ruch za pomocą animacji z podkładem muzycznym aktywuje ludzki umysł do uważnego śledzenia tego, co się dzieje z wyświetlanymi obrazami. Następuje pobudzenie bodźców wzrokowych i słuchowych dzięki silnym i dynamicznym efektom wizualnym oraz dźwiękowym. Zastosowane tu rozwiązanie pozwala widzom spojrzeć na obrazy z innej perspektywy i odszukać zakodowane w nich informacje.

Płaska dwukolorowa grafika zaczerpnięta została z badań obrazowych EEG oraz MR głowy. Wyświetlane obrazy ewoluują od silniejszych emocjonalnie do łagodniejszych. Emocje pojawiają się, jako tajemnicze i nieznanne, znikają w sposób zaskakujący i nieprzewidywalny. Odpowiednie ich uporządkowanie powoduje, że przekazywana informacja ma większą swobodę dystrybucji. Dynamizacja obrazów wniosła nową, kreatywną technikę wizualnego odbioru. Zawiera w sobie bardziej zróżnicowane formy ekspresji, które mogą wchodzić w interakcję z widzem. Następuje tu inne postrzeganie świata rzeczywistego poprzez bezpośrednie oddziaływanie na wzroku oraz słuchu. Sposób ten pozwala grafice przełamać ograniczenia przestrzenne. Prezentowane prace graficzne nie są ujawniane bezpośrednio widzowi, lecz odbywa się to stopniowo z odpowiednim natężeniem. Zabieg ten służy wywołaniu zaskoczenia. Wymaga to od widza aktywnego udziału w odbiorze i odkrywaniu zawartych w nich treści.

PODSUMOWANIE

O sztuce nie należy zbyt dużo mówić, sztukę należy tworzyć, pozwolić sobie na (nie) pełną kontrolę nad tym, co się chce przekazać. Kreowanie dzieła artystycznego to moment, w którym znajduje się przestrzeń na bycie w pełni sobą i ukazania tego, co się czuje. Prawdziwe dzieło powstaje w sposób tajemniczy, gdyż pochodzi z wnętrza ludzkiej duszy. Obraz w momencie ekspozycji staje się odrębnym podmiotem, współtworzącym atmosferę duchową, wówczas, zaczyna żyć, życiem wewnętrznym²². Prawdziwym pięknem jest to, co wynika z wewnętrznej, duchowej potrzeby tworzenia²³.

W dzisiejszych czasach człowiek szuka emocjonalnego spokoju. Ukojenie, odnajduje w momencie tworzenia. Każde zjawisko świata zewnętrznego i wewnętrznego może znaleźć swój wyraz w formie geometrycznej. Sztuka abstrakcyjna wymaga bardziej precyzyjnej formy, niż sztuka przedmiotu. Tu kolor i forma są najważniejsze. Rządzi się prawami równorzędności, przeciwstawności, podobieństwa i kontrastu.

Choroba jest jak muzyka czasem głośna, czasem cicha, nieznośna, destrukcyjna i całkowicie nieprzewidywalna. Szczęście, to dostrzeżenie tego, co dobre w życiu. Nadzieja, to siła i moc do działania. Sztuka, to forma komunikacji, która bywa przypadkowa i zaskakująca. Nie trzeba jej rozumieć, by na nią reagować, ale trzeba ją poczuć, by z niej czerpać. Część ludzi nie rozumie sztuki i nie musi, by zareagować percepcyjnie, zbliżyć się, dostrzec i poczuć dzieło.

Sztuka, jest jak muzyka... nie ma celu... jest jak powietrze, którym oddychamy.

bo tylko wtedy, gdy jej doświadczamy, nasze życie jest pełne.²⁴

Sztuka zawsze wiązała się z dostarczaniem wrażeń eterycznych, podczas których mózg przekształca dobiegające do niego obrazy (impulsy). To przetwarzanie sygnałów z jednej modalności w drugą zawiera nowe możliwości odbioru, ucząc ich interpretacji. Niniejsza praca odnosi się do uniwersalnych treści stanowiących ważny etap w mojej działalności artystycznej. Jest podsumowaniem pewnego etapu w życiu prywatnym i twórczym. W prezentowanych pracach ukazuje nowe spojrzenie na otaczającą mnie

²² W. Kandyński, *Punkt, linia...*, s. 123.

²³ Ibidem, s. 127.

²⁴ D. Carnegie, *Jak przestać się martwić i zacząć żyć*, tłumaczenie: Chichawa Paweł, Studio Emka, 2022 s. 191.

rzeczywistość, w której geometryczne obrazy pobudzają i inspirują mnie do dalszej pracy twórczej.

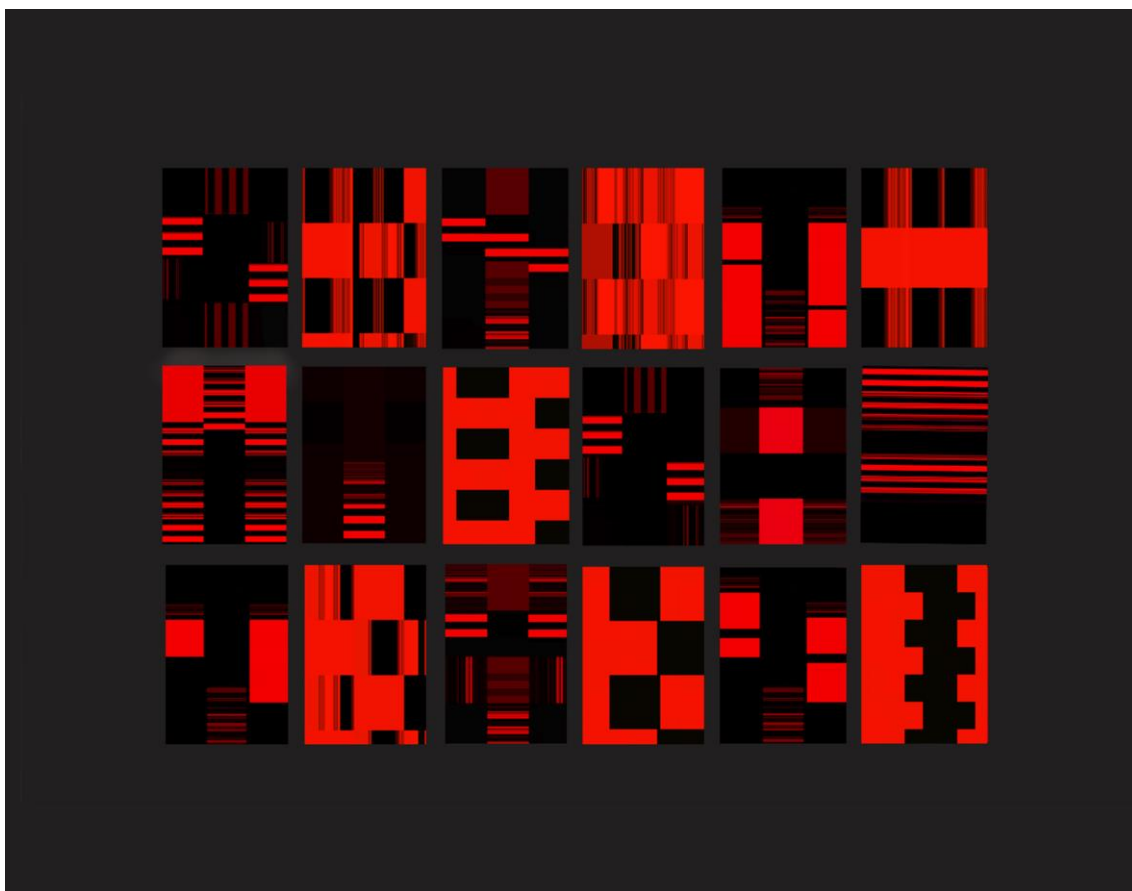
*Każdy z nas jest taki jak, uczyniło go jego własne doświadczenie, otoczenie i dziedzictwo, gdzie na dobre i na złe musimy grać na swym własnym instrumencie w tej wielkiej orkiestrze, jakim jest życie.*²⁵

Ekspozycja prac za pomocą kasetonów wyświetlanych w rytm dzieł muzyki stała się ciekawym punktem wyjścia do dalszego twórczego rozwoju, tworząc nowe pole kreacji oraz pomysły na przyszłość. Abstrakcyjne obrazy stały się katalizatorem do dalszych poszukiwań twórczych, które chcę w przyszłości kontynuować i rozwijać. Ludzie mają różne zamiłowania, mają prawo wyboru własnej drogi rozwoju, moją jest sztuka posiadająca nieograniczoną swobodę tworzenia.

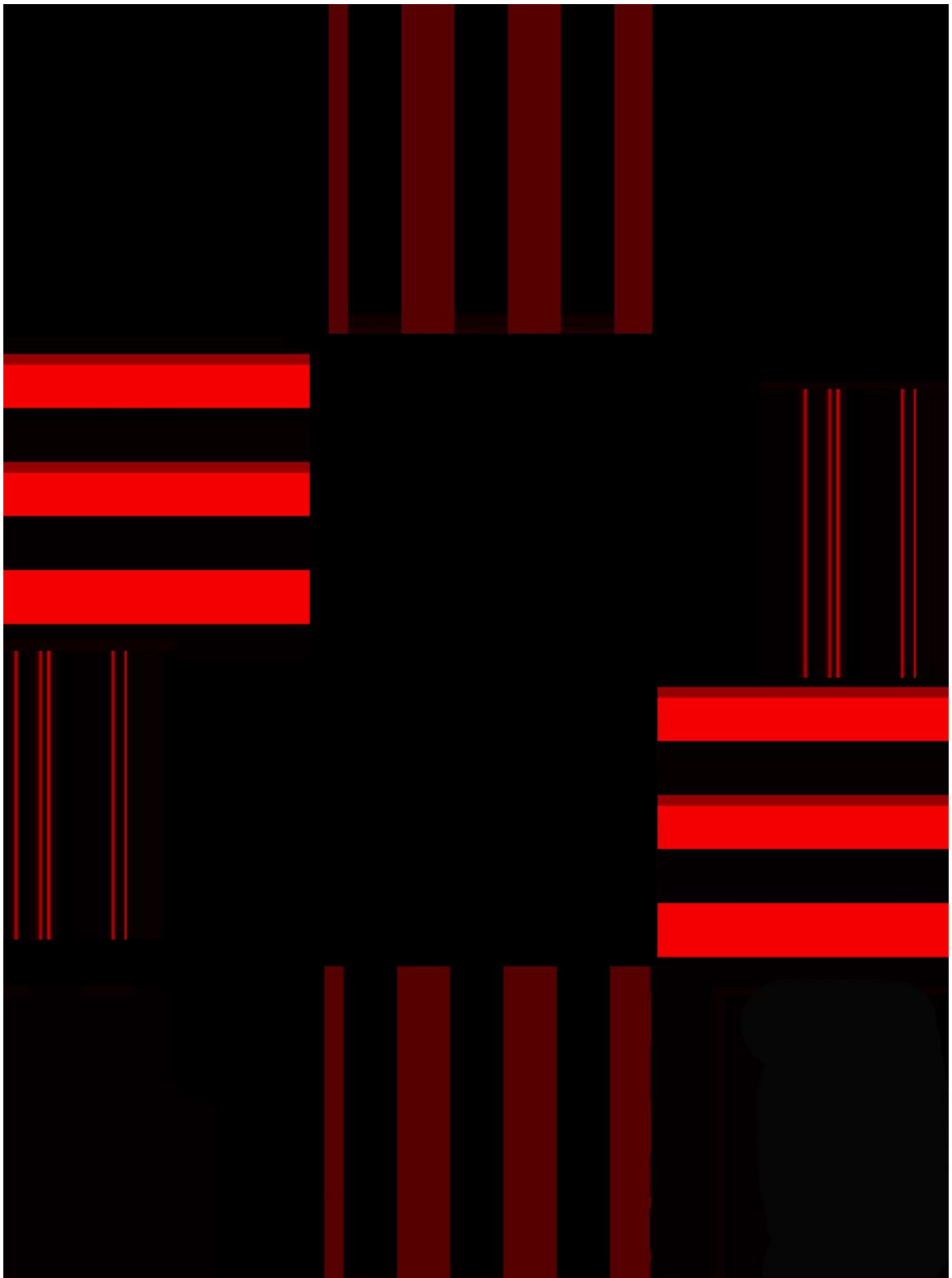
²⁵ Ibidem, s. 191.

NIEWYOBRAŻALNE
zestaw prac graficznych

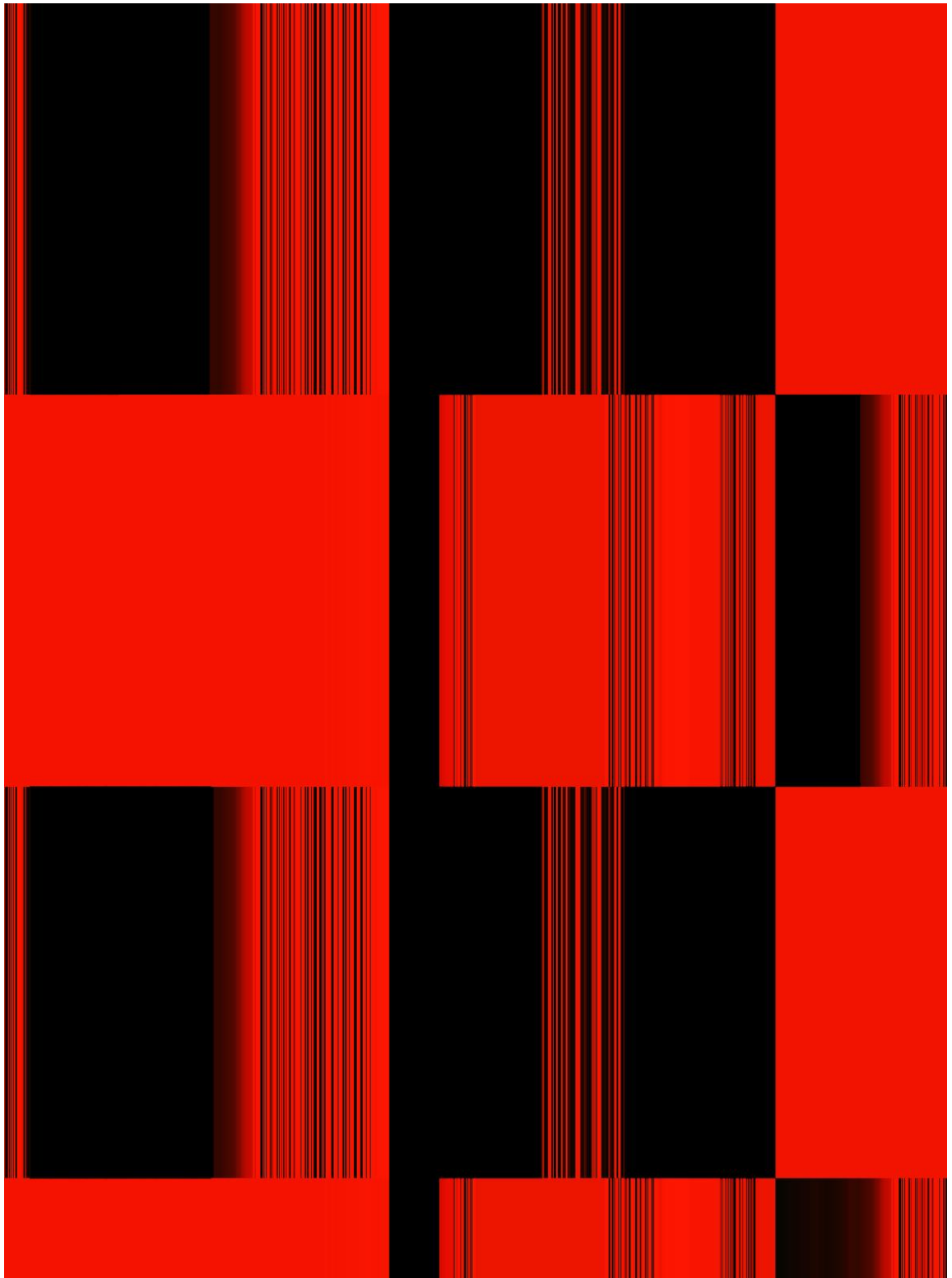
ALBUM PRAC

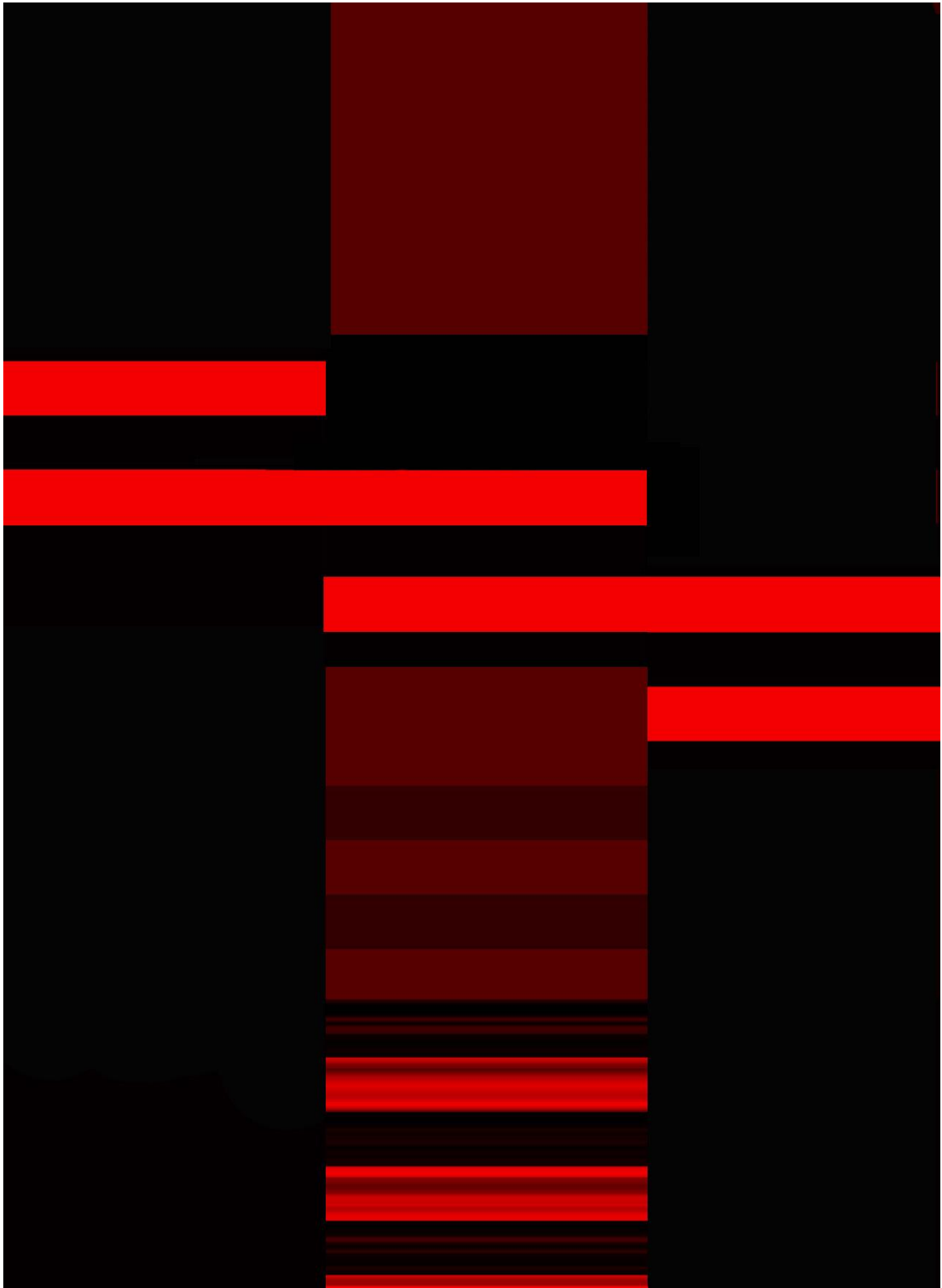
Cykl *Niewyobrażalne*, 18 prac, 50 x 40 cm, druk cyfrowy, 2022/23

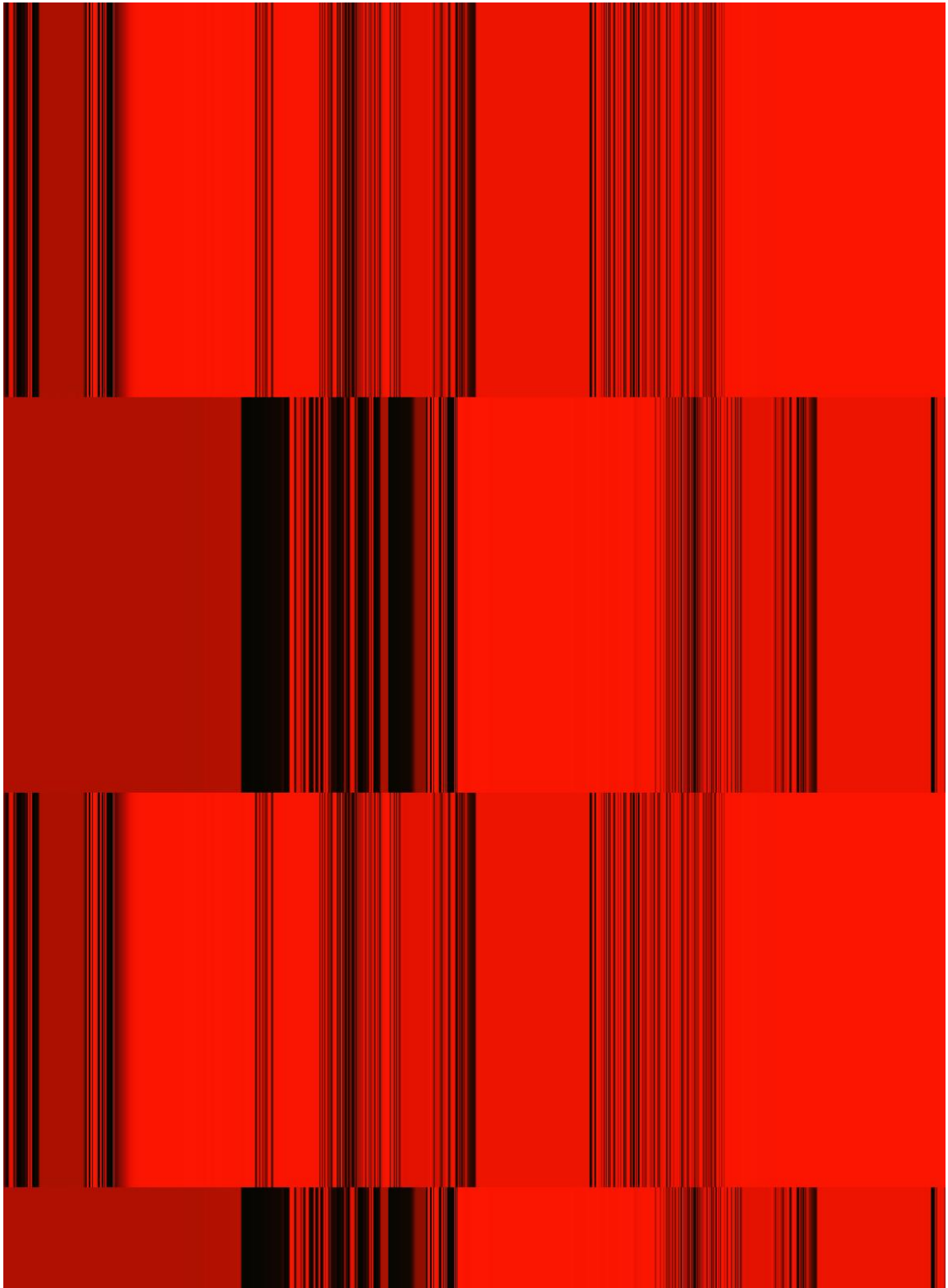
Niewyobrażalne I, 50 x 40 cm, 2022/23

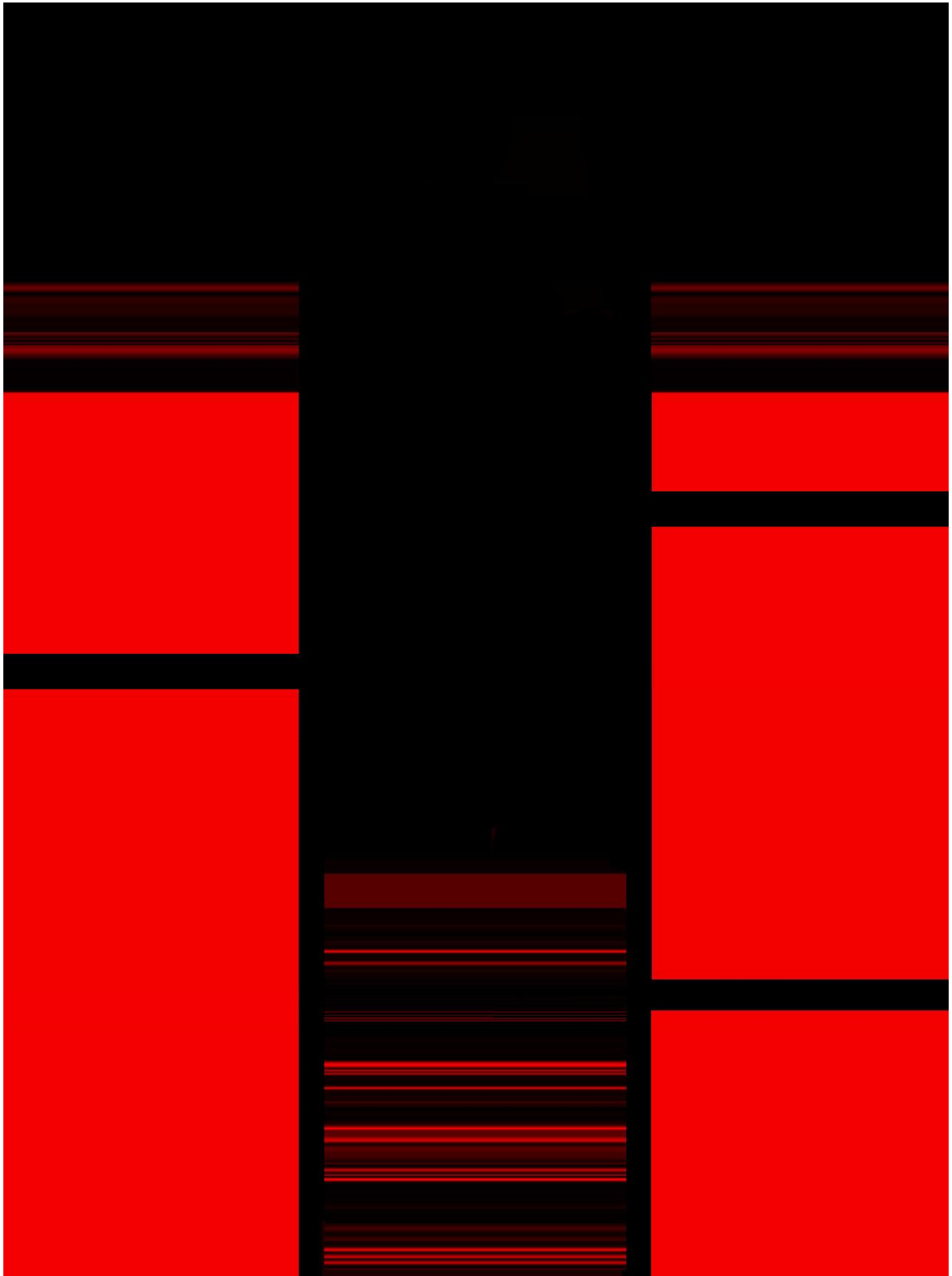
Niewyobrażalne II, 50 x 40 cm, 2022/23

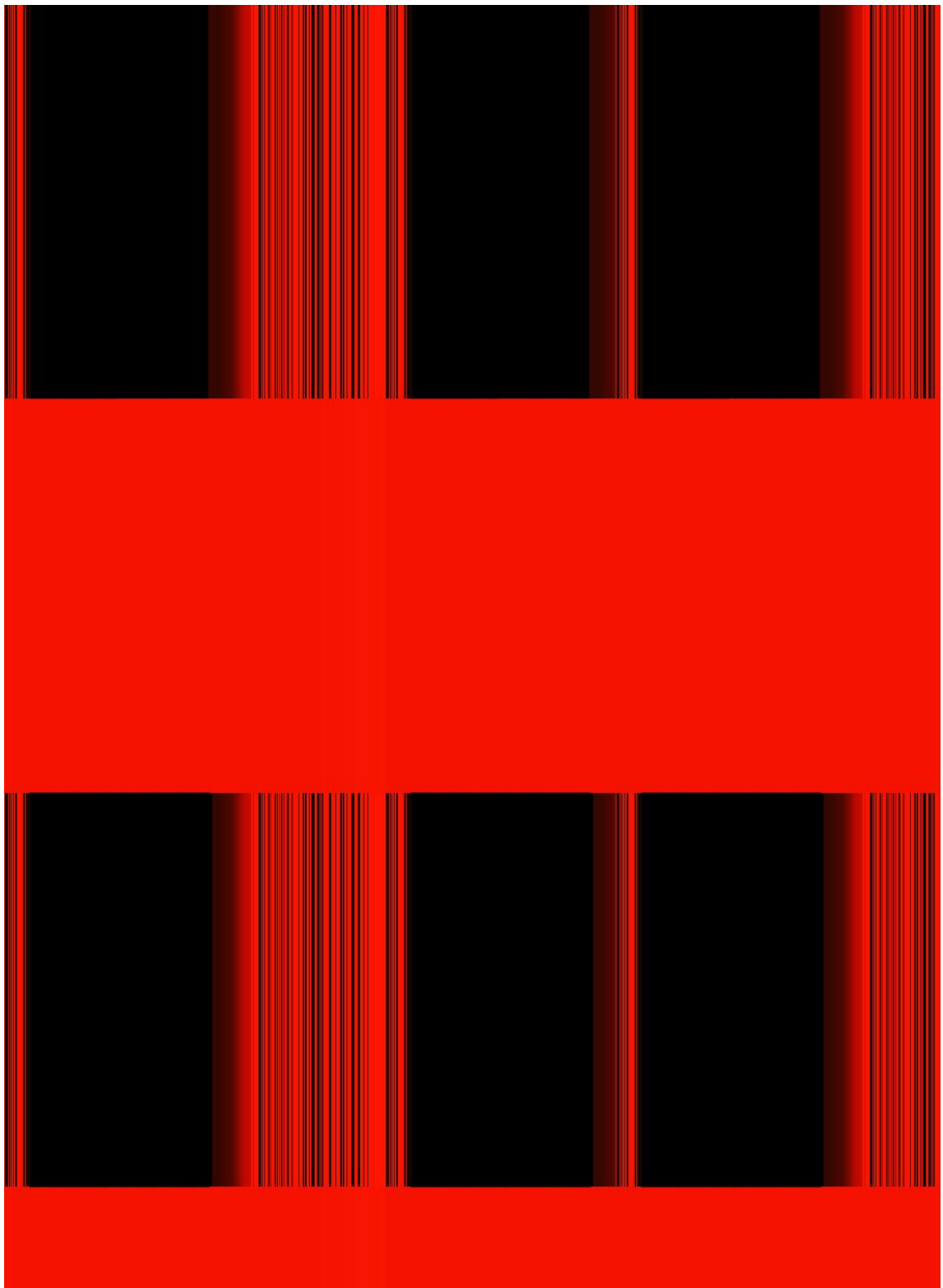
Niewyobrażalne III, 50 x 40 cm, 2022/23

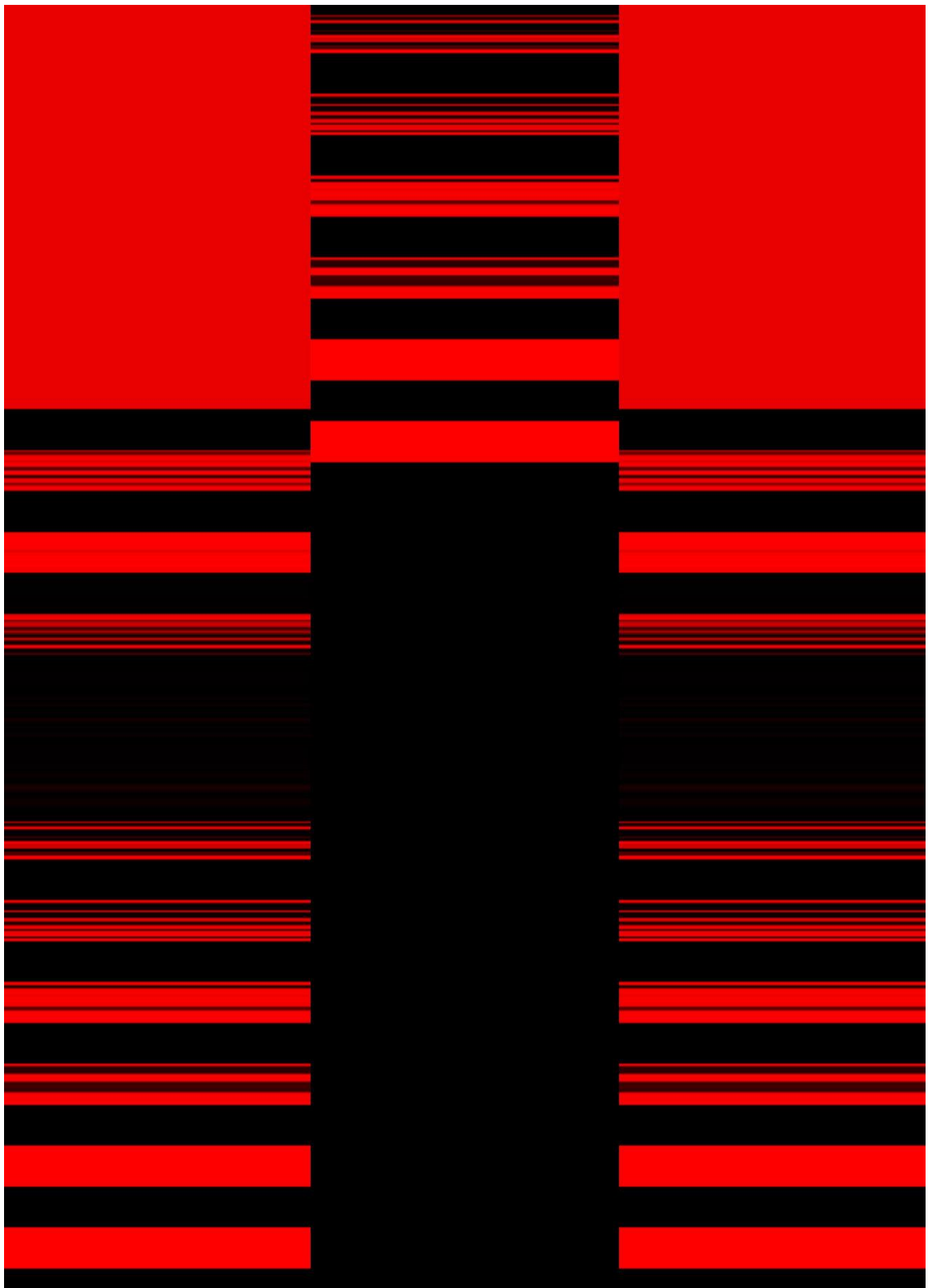
Niewyobrażalne IV, 50 x 40 cm, 2022/23

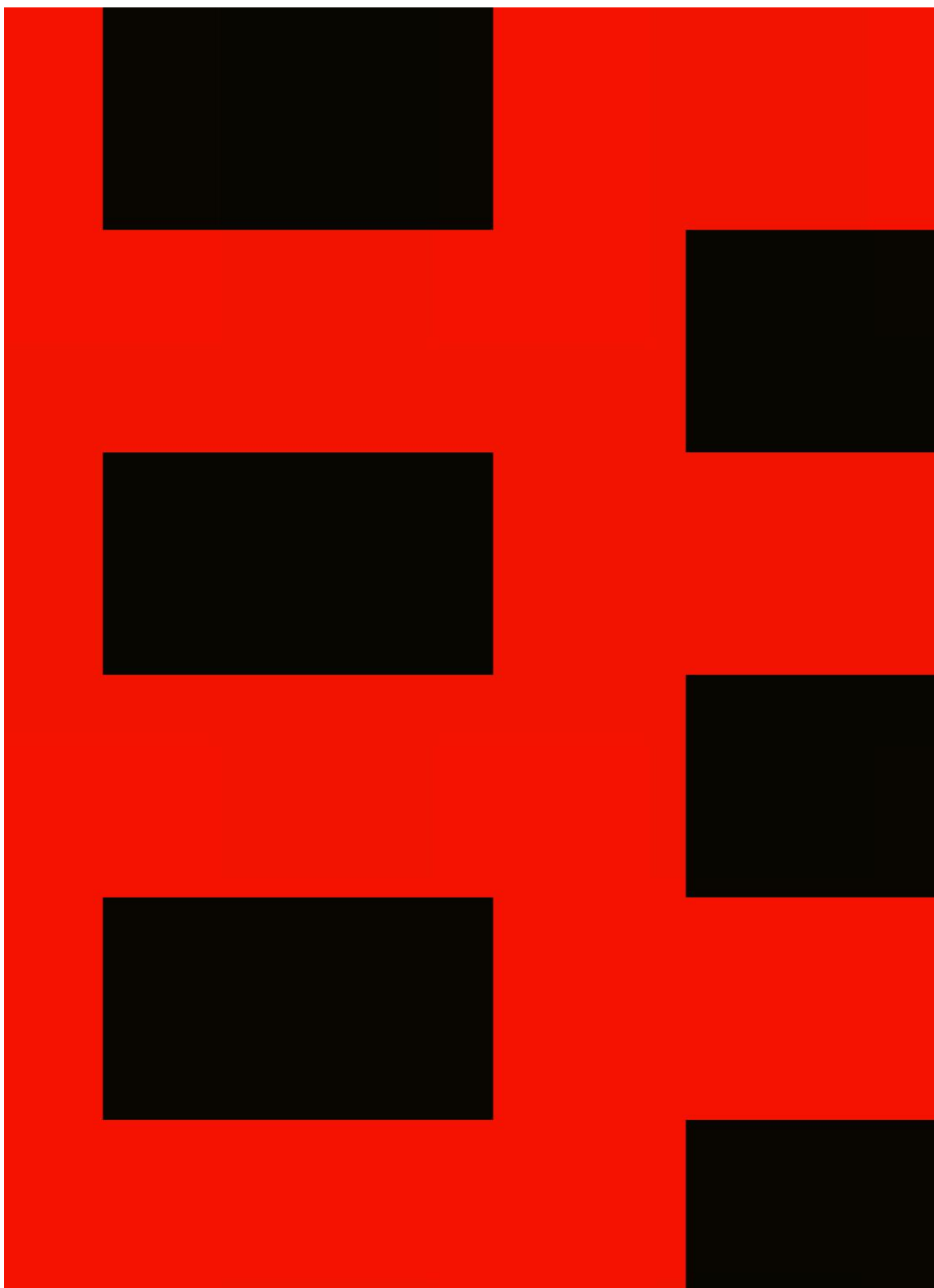
Niewyobrażalne V, 50 x 40 cm, 2022/23

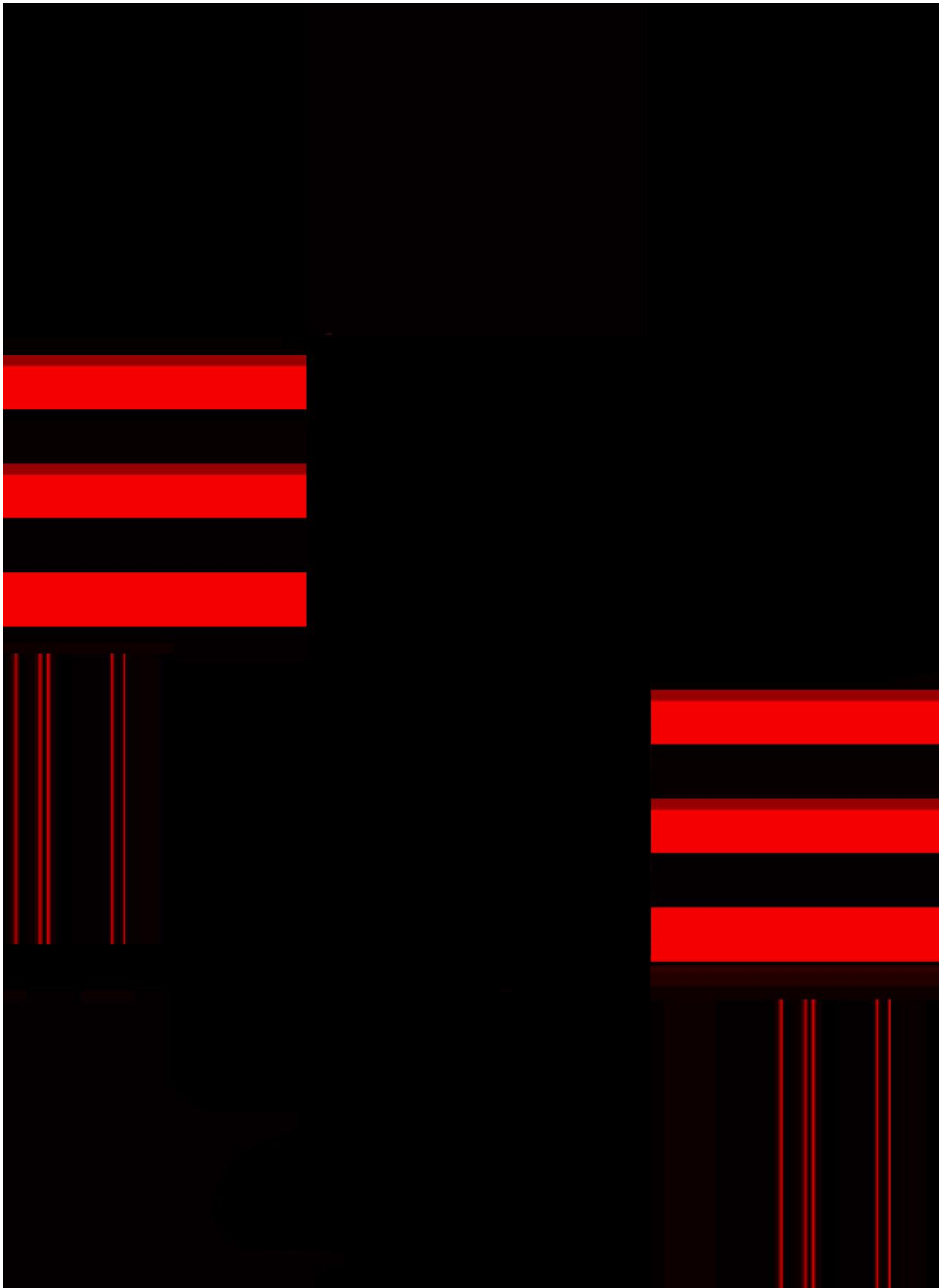
Niewyobrażalne VI, 50 x 40 cm, 2022/23

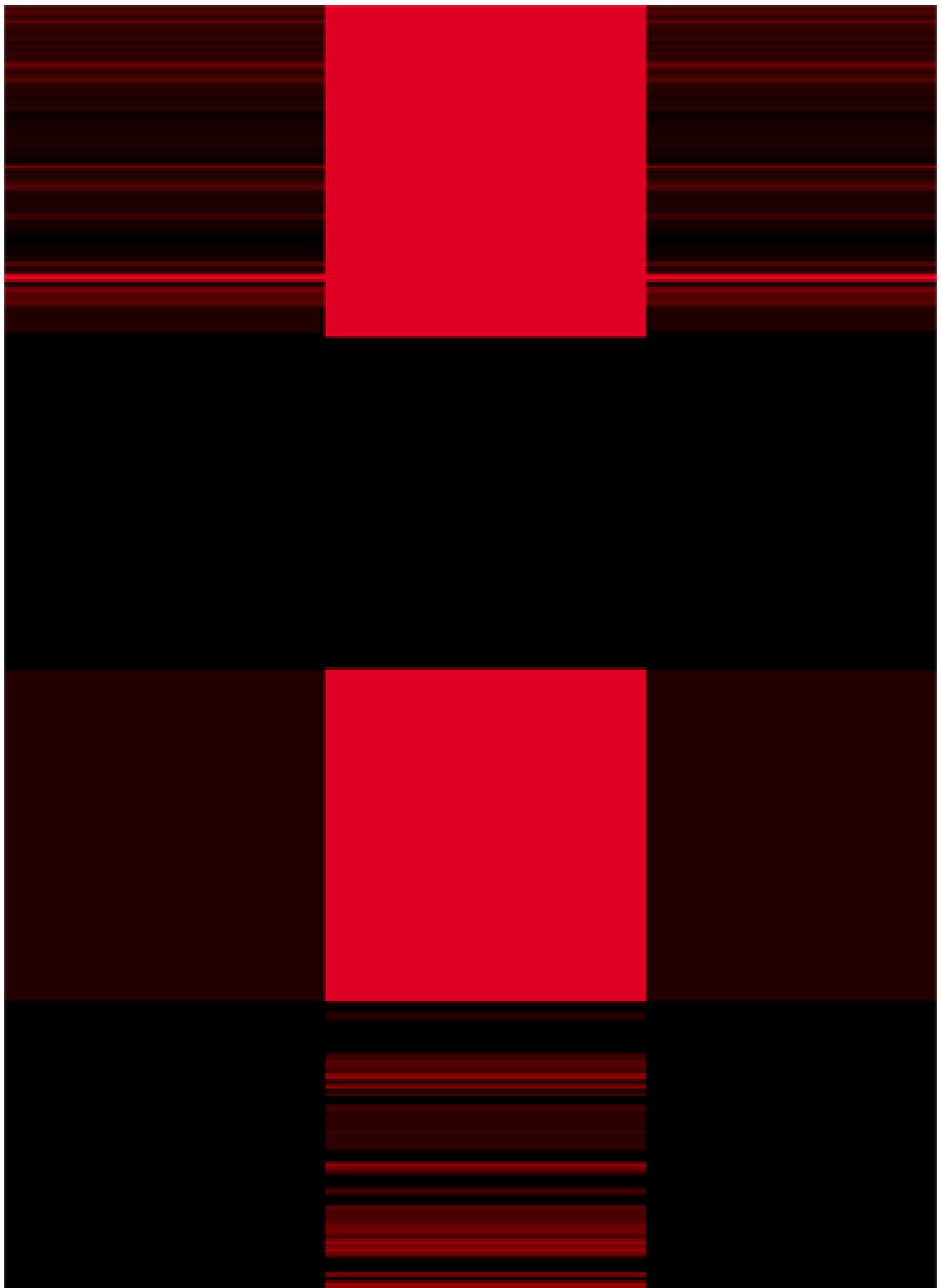
Niewyobrażalne VII, 50 x 40 cm, 2022/23

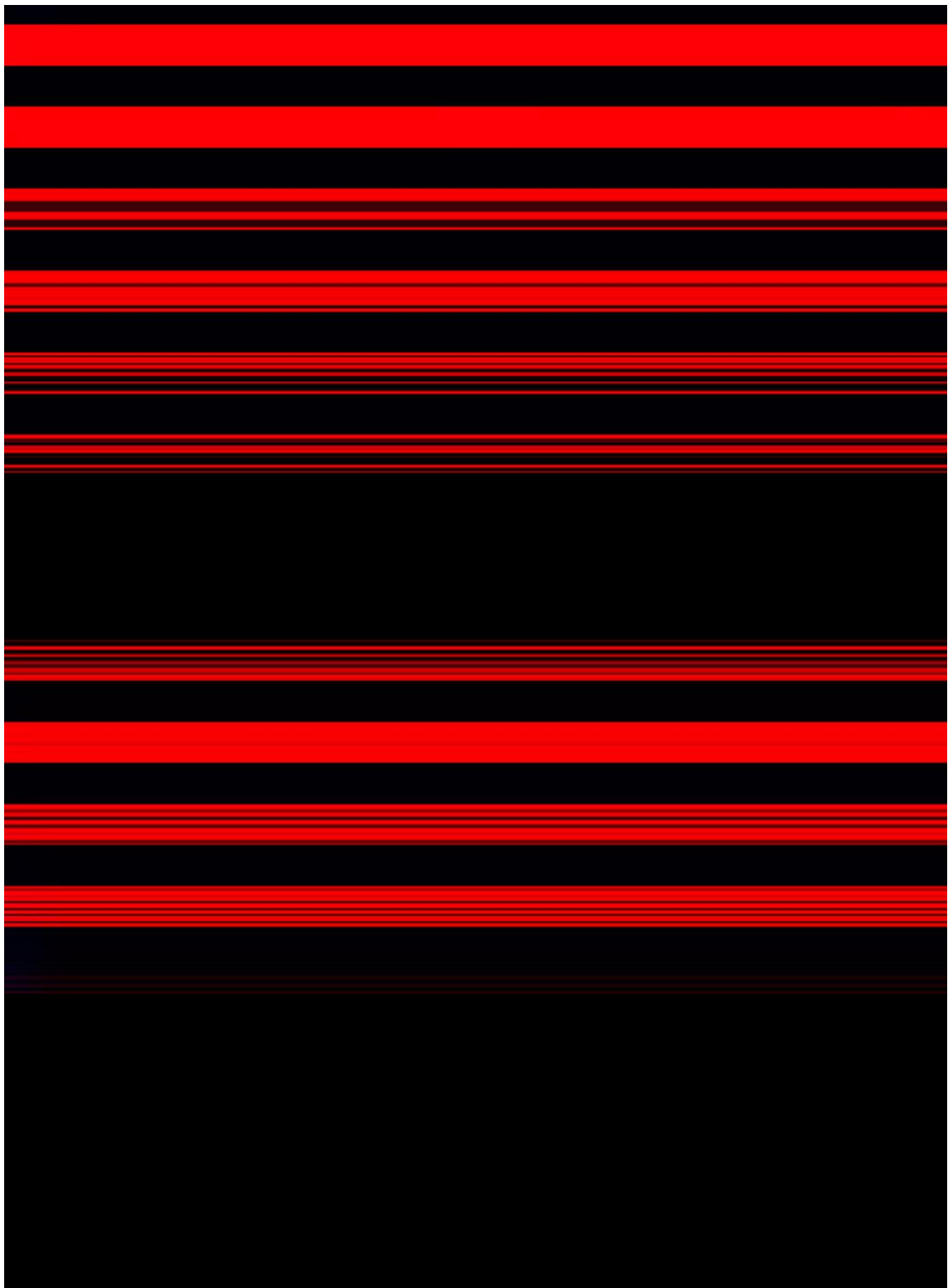
Niewyobrażalne VIX, 50 x 40 cm, 2022/23

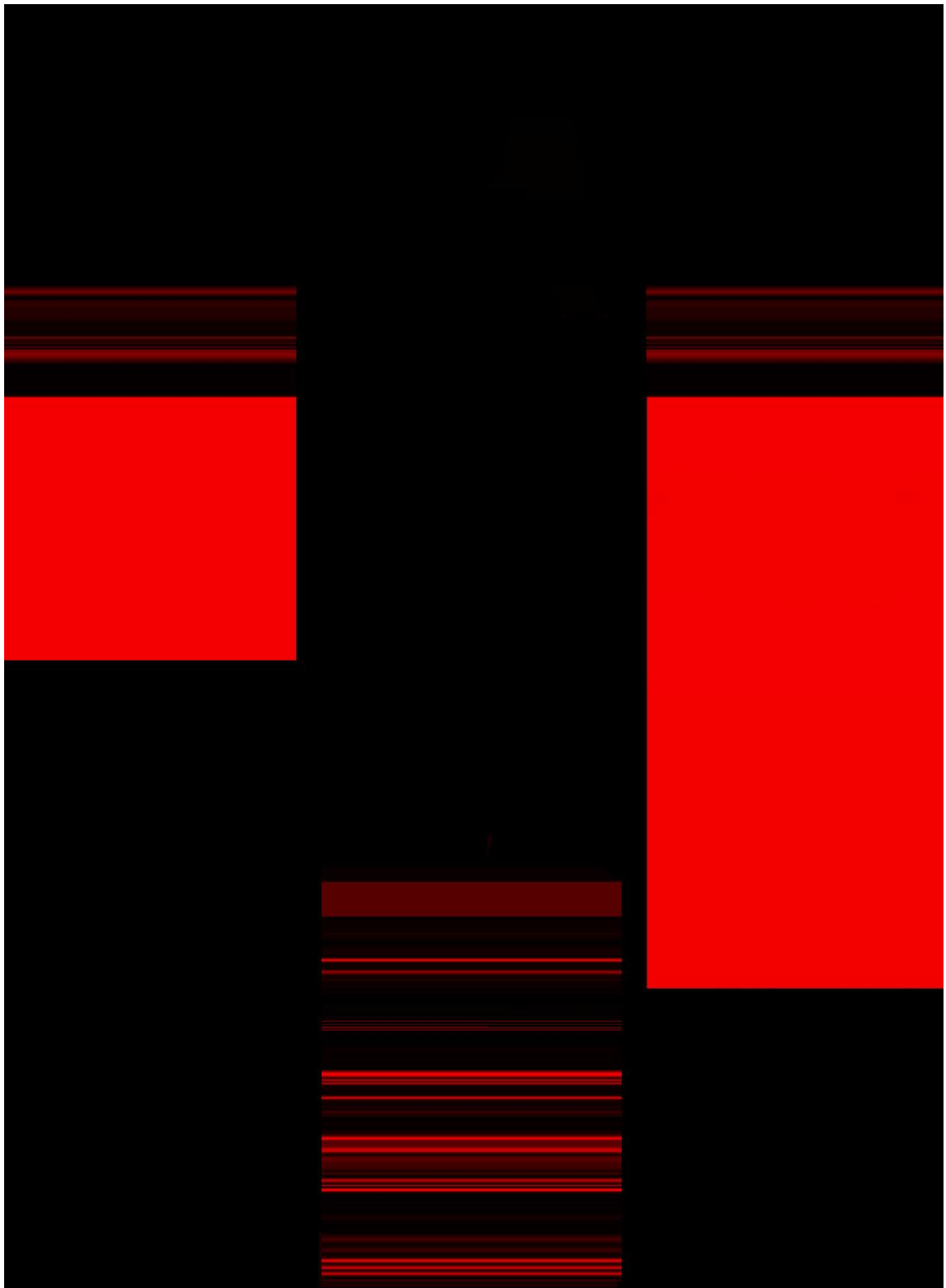
Niewyobrażalne X, 50 x 40 cm, 2022/23

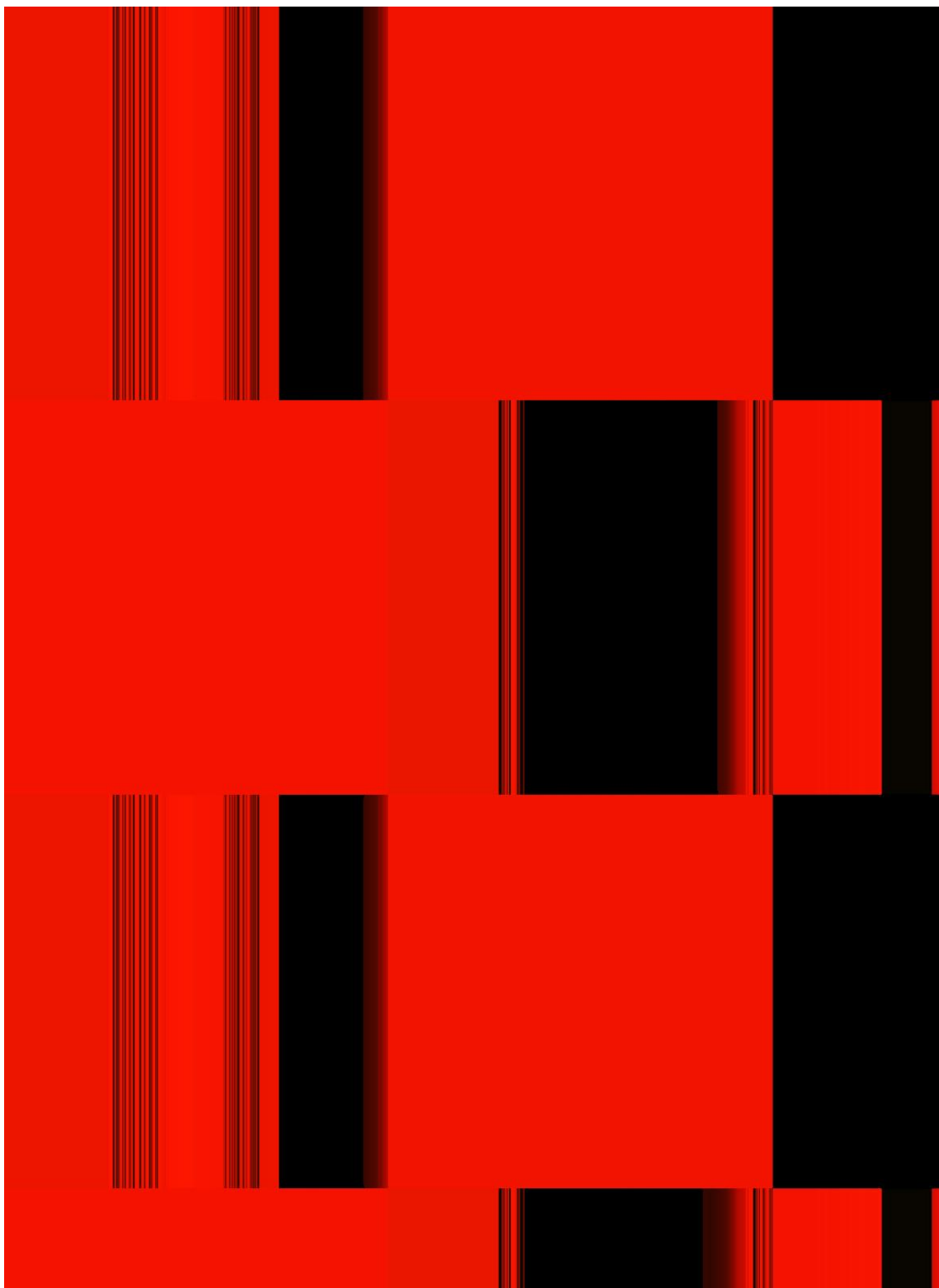
Niewyobrażalne XI, 50 x 40 cm, 2022/23

Niewyobrażalne XII, 50 x 40 cm, 2022/23

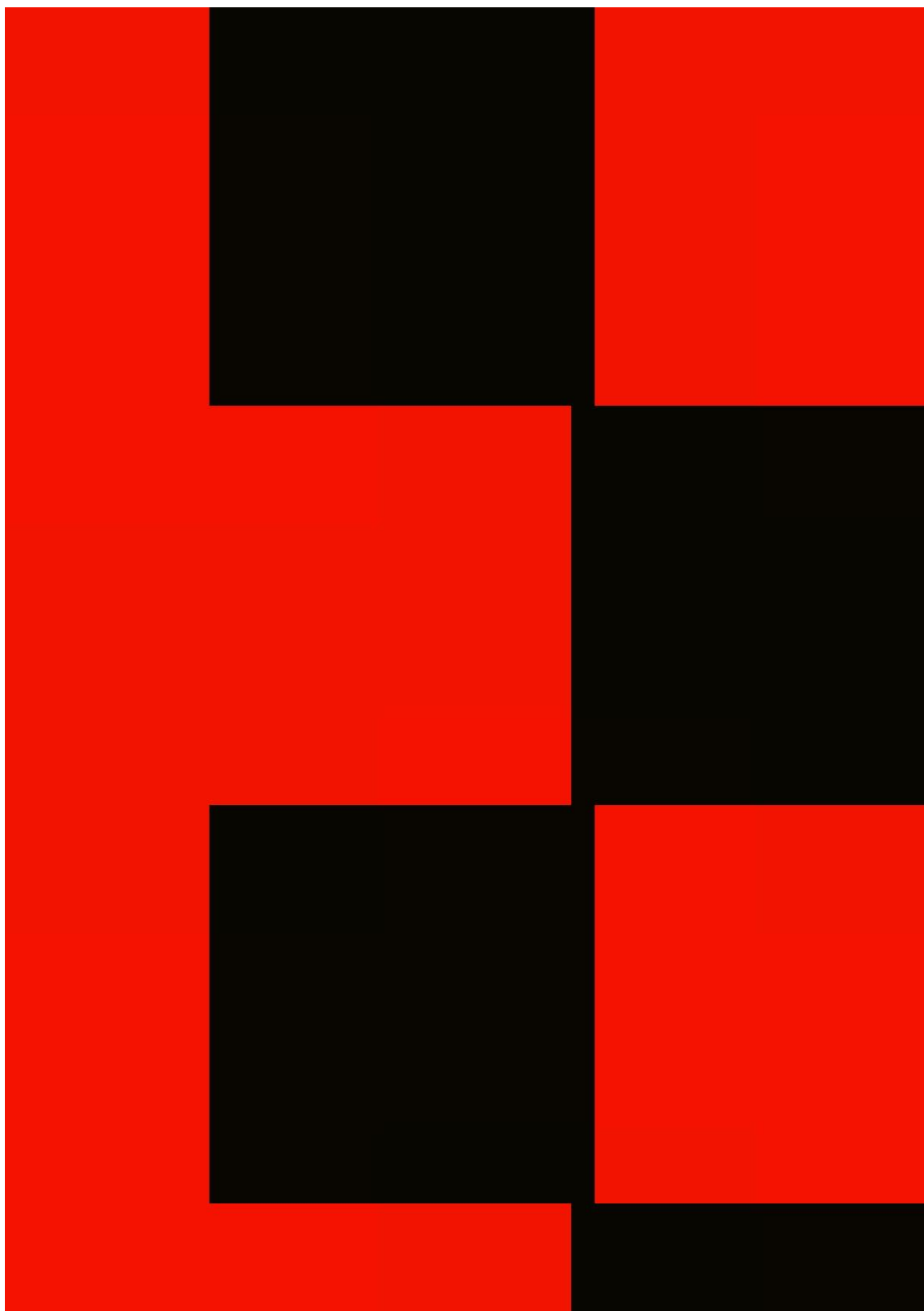
Niewyobrażalne XIII, 50 x 40 cm, 2022/23

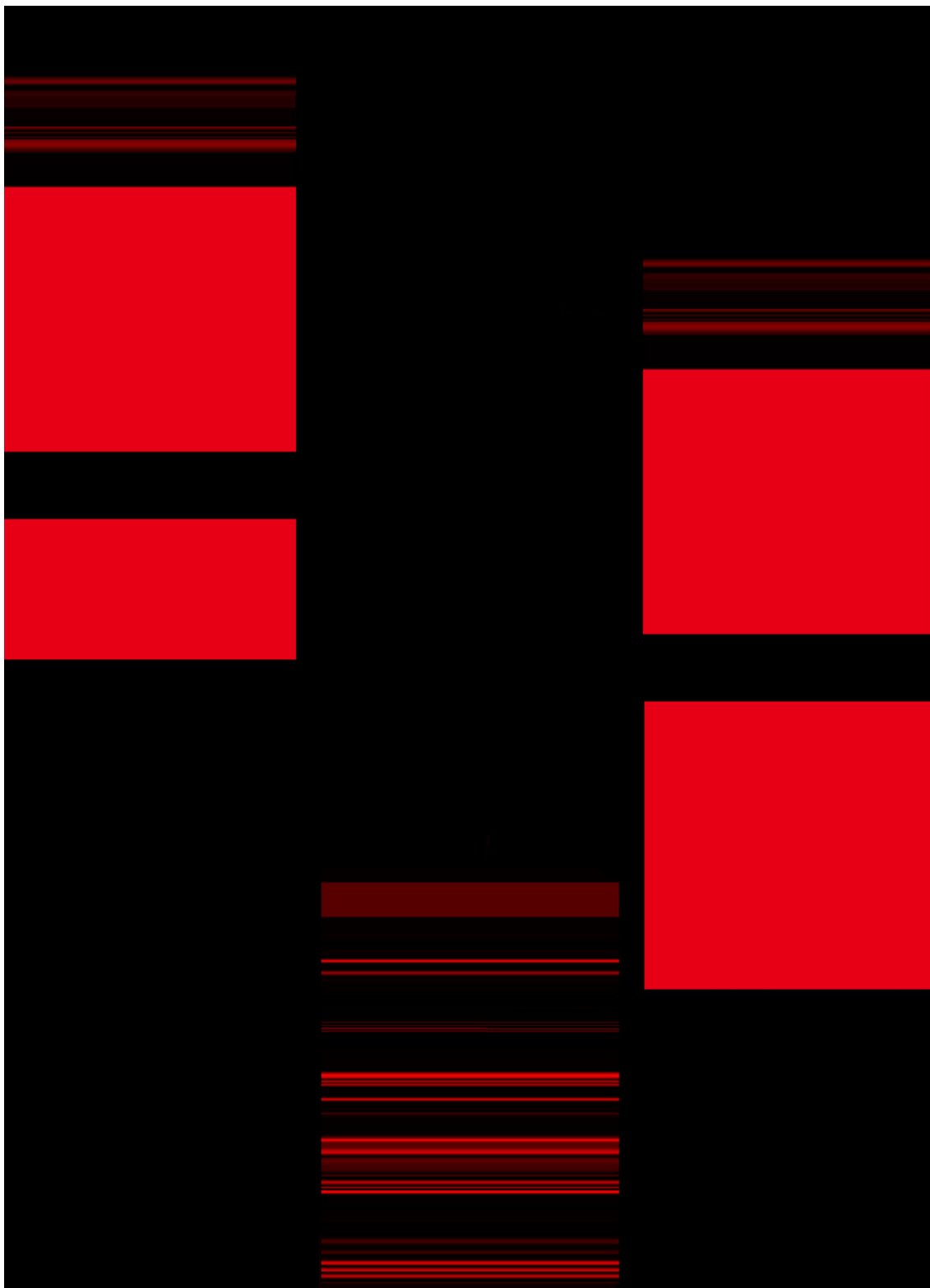
Niewyobrażalne XIV, 50 x 40 cm, 2022/23

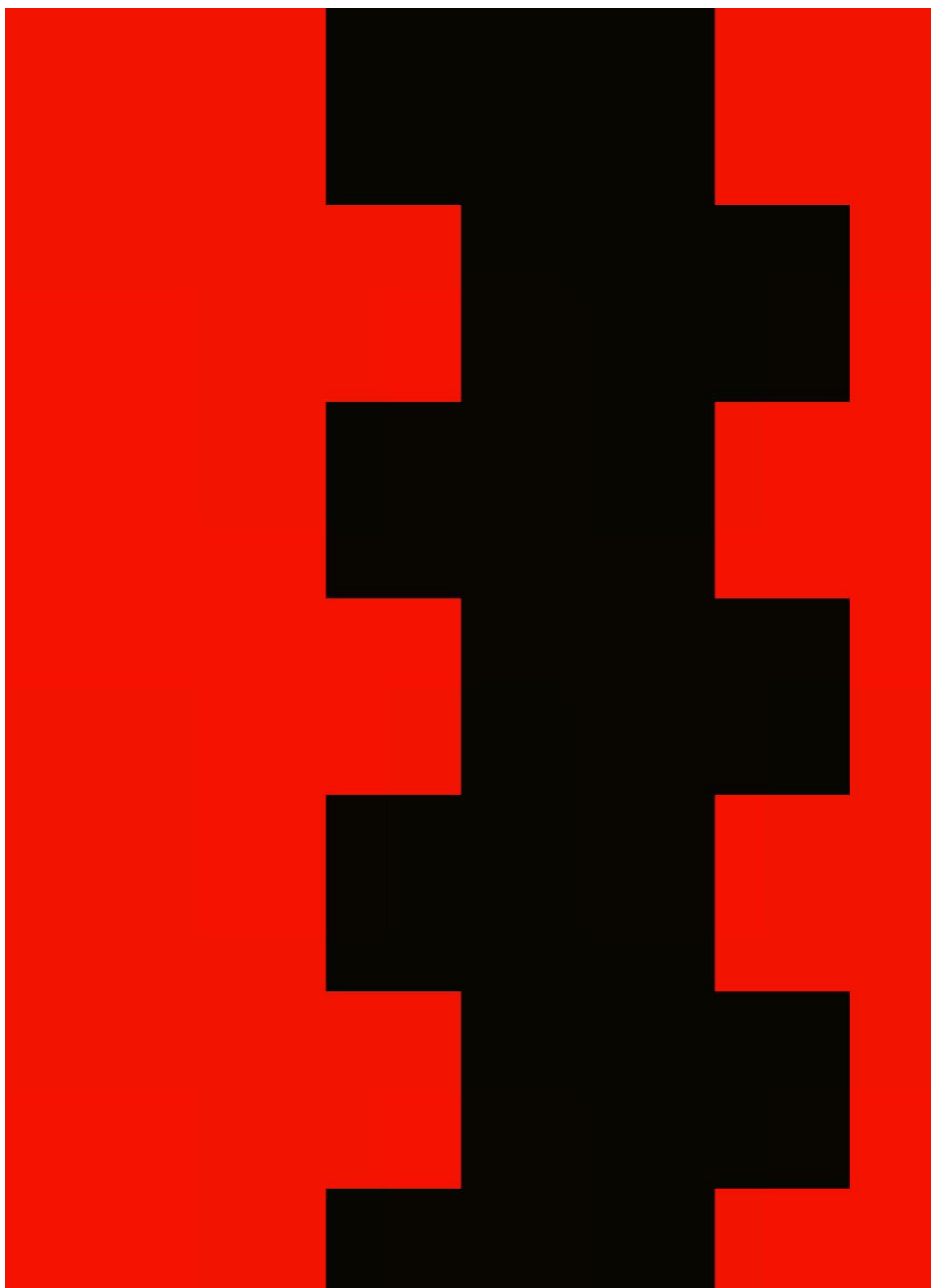
Niewyobrażalne XV, 50 x 40 cm, 2022/23

Niewyobrażalne XVI, 50 x 40 cm, 2022/23

Niewyobrażalne XVII, 50 x 40 cm, 2022/23

Niewyobrażalne XVIII, 50 x 40 cm, 2022/23

8. BIBLIOGRAFIA

1. Alberti, L. B. *O malarstwie*, tłum. Lidia Winniczuk, Wrocław 1963.
2. Bohn, R., Short, J.E. *How Much Information?: Report on American Consumers Global Information Industry Center*, University of California, San Diego 2009.
3. Bremer, J. *Osoba, fikcja czy rzeczywistość. Tożsamość i jedność. Ja w świetle badań neurologicznych*, Kraków 2008.
4. Carnegie, D. *Jak przestać się martwić i zacząć żyć*, tłumaczenie: Chichawa Paweł, Studio Emka, 2022.
5. Doroszewski, W. red. *Słownik Języka Polskiego*, t. I–XI, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
<https://sjp.pwn.pl/doroszewski/niewyobrazalny;5459968.html>.
6. Duch, W. *Neuroestetyka i ewolucyjne podstawy przeżyć estetycznych*, [w:] P. Baranowski (red.), *Współczesna neuroestetyka*. Poli-Graf-Jak, Poznań, 2007.
7. Głab, A. Kartezjańska koncepcja zjednoczenia umysłu i ciała - na podstawie interpretacji Margaret D. Wilson, *Roczniki Filozoficzne*, 58.1, 2010.
8. Hallowell, E., Ratey, J. *Delivered from Distraction: Getting the Most Out of Life with Attention Deficit Disorder*, Ballantine Books, 2005.
9. Kandyński, W. *O duchowości w sztuce*, tłumaczenia, S.Fijałkowski, Państwowa Galeria Sztuki w Łodzi, 1996.
10. Kandyński, W. *Punkt, linia a płaszczyzna, Przyczynek do elementów malarskich*. Przełożył Stanisław Fijałkowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
11. Llinas, R.R. *Por., Ja z wiru. Od neuronów do selfu*, Kraków 2008. Oryg. *I of the Vortex: From Neurons to Self*. The MIT Press 2001.
12. Lokhorst, G.J. *Descartes and the Pineal Gland*, w: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2005.
13. Raps, S. *Gibt es das Leib-Seele-Problem wirklich?* Marburg 1999.
14. Witkiewicz, S. *Wybór pism estetycznych*, wyb. i oprac. Józef Tarnowski, University, Kraków, 2009.